

Sebastian Brather

„Etnikai értelmezés” és struktúra- történeti magyarázat a régészetben*

Az „etnikai értelmezés” végső soron egyetemes érvényességre tart igényt.¹ Ha a Kr. e. 1. évezred második felében a közép-európai térség kapcsán keltákról beszélünk, és az említett térség kulturálisan összetartozónak tűnik (La Tène-kultúra), akkor ez a „kultúra” úgymond nyilván kelta volt. A kulturális folytonosság e felfogás szerint „az esetek többségében” egyúttal etnikai folytonosságra is vall. Bizonyos kulturális jelenségek fokozódó térbeli elterjedése szemlátomást „törzsek” vándorlását tükrözi, e törzsekhez pedig az írásos hagyományból nevet is lehet kapcsolni. Sokan járnak el úgy, hogy először és elsősorban etnikai értelmezésre törekszenek, majd utóbb veszik fontolóra az egyéb magyarázati lehetőségeket. A frank népeességű, illetve frank uralom alatt lévő területeken talált fibulák nyilván „frank” fibulák stb. Az etnikai értelmezés hívei az ellentmondásokat, ellenpéldákat és a konkurens értelmezéseket olyan kivételeknek tekintik, amelyek csak erősítik a szabályt, de a modell alapvető érvényét nem érintik. Nos, éppen ezen a ponton kell a módszertani vitának kezdődnie, hogy ellenőrizzük e gondolati modell plauzibilitását.

Ha mármost mi az „etnikai modellel” egy elsődlegesen struktúratörténeti megközelítést állítunk szembe, az nem jelentheti azt, hogy a magunk részéről megint csak egyetemes magyarázóerőre tartunk igényt. Azt sem jelentheti, hogy eleve és mindenestül elutasítjuk etnikai csoportok azonosíthatóságát az régészeti anyagból. Minden egyes történelmi esetet gondosan és módszeresen mérlegelni kell, hogy vajon mely történeti magyarázat tarthat számot nagyobb valószínűsége és teherbíró képessége. Mindeközben az értelmezés nem feszítheti túl a források közlésképeségét. A strukturális és az egyedi megállapításokat körültekintően és megalapozottan kell egymáshoz mérnünk. Kétségtelen, hogy egy sor általános modell áll a rendelkezésünkre. Ám nem ezek elvi teherbírése és érvényessége a kérdés, hanem a konkrét történelmi esetre való alkalmazhatóságuk.

Döntő előfeltétel, hogy az alapul szolgáló klasszifikációk valóságközelinek bizonyuljanak, és ne pusztá konstrukciók legyenek. Éppen az olyan átfogó és nagyívű klasszifikációk, mint pl. az „régészeti kultúrák”, előfeltevések tömkelegén

* A tanulmány forrása: „Ethnische Deutung” oder strukturgeschichtliche Erklärung? In: Sebastian Brather: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2004, 517–567.

¹ Wendowski 1995 pl. úgy érvel, hogy a kérdés csak az, *miként* hozzuk fedésbe egymással az régészeti és az etnikai csoportosulásokat. Más magyarázati megközelítések számára így már egyáltalán nem is marad tér.

nyugszanak. Ezért van döntő jelentősége, hogy ezzel csupán rendet viszünk-e a tárgyi kultúrába, vagy tényleges, történelmileg releváns összefüggéseket írunk le, amelyek – ami az identitásokat illeti – a kortársakban is tudatosultak. A megokolás nem szorítkozhat formális logikai érvekre: a mindenkori történelmi helyzetet is figyelembe kell vennie. Mert hiszen nem minden bír történelmi valószínűséggel is, ami logikailag elgondolható és lehetségesnek tűnik. Mindezen okokból elengedhetetlen, hogy ha régészeti állítások megbízhatóságáról van szó, ne csupán a leletkontextust és a térképek reprezentativitását firtassuk.

Mielőtt a korábban említett és megbíralt példák segítségével egymáshoz mérnénk néhány értelmezési lehetőséget, foglaljuk még egyszer röviden össze az alapvető módszertani problémát. Az etnikai besorolások elsődlegesen a térben tájékozódnak: egy meghatározott földrajzi teret egy adott törzs vagy nép települési helyének tekintenek. Ily módon egyoldalúan *egyetlen* perspektívát részesítenek előnyben az összes többivel szemben. Ez a („territóriumok” szerinti) térbeli rögzítés nem csupán egyoldalúnak bizonyul, hanem alig-alig képes kezelni az elsősorban társadalmilag tájékozódó, rugalmas prehistorikus és korai történelmi társadalmakat. Azzal kell számolnunk, hogy *több* tényező hatott az adott társadalmakban – és melleleg az régészeti leletkontextusok is e tényezőknek a termékei.

Számos „régészeti kultúrát” értelmeztek már etnikailag, vagyis olyan módon, hogy történelmileg ismert vagy felderített „törzsekkel” vagy „népekkel” azonosították őket. Ez a megközelítés azonban alapjaiban problematikus: lezárt és homogén egységek értelmében nem léteztek sem „etnikai csoportok”, sem „régészeti kultúrák”, ezért aztán nincs mód arra, hogy ezeket egyetemesen vagy elvi alapon egymással fedésbe hozzuk.² Meghatározott csoportok meghatározott helyzetekben meghatározott ismérvek szerint határolták el magukat másoktól. A feladat ezért az, hogy egyfelől felleljük ezeket a csoportokat, másfelől kiderítsük az általuk használt (szimbolikus) megkülönböztető jegyeket.

A korai történelem régészete a nemzetállamok jegyében fogalmazta meg a maga kérdéseit, ezért aztán nem meglepő, hogy gyakran korabeli elképzeléseket vittek át implicit módon a régészetre. Sokáig erős volt az a törekvés, hogy a regionális terjedési súlypontokat etnikai csoportok közvetlen lecsapódásának tekintsék. Ez az objektivista, esszencialista vagy ősiségi megközelítés az etnikum félreérthető felfogásait eredményezte a régészeti kutatásban. E koncepciók különféle történeti síkok és aspektusok problematikus összevegyítésén alapszanak. A kulturális terek nem hozhatók közvetlen kapcsolatba identitási csoportokkal.

Az etnicitás és a tárgyi kultúra közti cseppfolyós és változékony kapcsolatok azon alapszanak, hogy az etnikai csoportoknak csak bizonyos jegyeit „objektiváljuk” és választjuk ki az elhatároláshoz. Az ismérveket így lehet kultúraspecifikus módon, nem pedig valami egyetemes elmélet révén megragadni. Ez a módszertani probléma hasonlatos a társadalmi hierarchiák, illetve csoportok elemzéséhez.

² Ezen az alapvető módszertani dilemmán vallanak kudarcot azok a kísérletek, amelyek ezt mégis megpróbálják, lásd pl. Wendowski 1995.

Ott is különféle identitási csoportokkal találkozunk, amelyek a társadalom eltérő meghatározottságú tagjaiból álltak, akik adott – olykor jogilag is definiált – csoporthoz sorolták magukat. A sírok alapján a régészet képes egyértelmű „vagyoni különbségek” és „minőségi csoportok” leírására. Mindazonáltal az így kiderített csoportosulások nem feltétlenül felelnek meg közvetlenül az egykori státus-csoportoknak, hiszen utóbbiak esetében nem statikus elhatárolódásokról van szó, ráadásul ezek más társadalmi csoportosulásokkal is versengtek. Előfordulhatott, hogy egyesek, ami a származásukat illeti, még meghatározott élcsoporthoz tartoztak, noha a megfelelő reprezentációt már nem engedhették meg maguknak. A „középrétegből” nem kevesen „törtek fel”, s fényűzés dolgában felül is múlták az elitcsoportok tagjait, ám „formálisan” nem számítottak az adott élcsoporthoz.³

Ez a társadalmi versengés adja a rangok szerint rétegzett társadalmak dinamikáját, amelyet „jogi” szabályozásokkal nem lehet kielégítően sem leírni, sem irányítani.⁴ Az régészeti úton kiderített regionális csoportok hasonlóképpen olyan kapcsolatokat és differenciákat ragadnak meg, amelyek nem felelnek meg közvetlenül a kortársak önértelmezésének. Elsősorban a szó legtágabb értelmében vett kommunikációs terekről van itt szó.⁵ A kommunikáció elengedhetetlen feltétele az etnikai és regionális identitások kialakulásának. Mivel azonban az elhatárolódásokhoz olyanokra van szükség, akik szemben vannak velünk (mások), a kommunikációs tereken *belül* több etnikai identitás is kialakul.

Ezért a múltbeli valóságok két „síkját” analitikusan szét kell választanunk: 1. egyfelől a kortársak „világképeit” és elképzeléseit vagy mentalitásait, amelyekben etnikai identitások is szerepet játszanak, továbbá a politikai eseményeket és a jogi szabályozásokat, másfelől 2. a tárgyi kultúrát és a strukturális összefüggéseket, amelyek elsődlegesen gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődéseket és összefüggéseket tükröznek. Az események és a mentalitások a régészet számára messzemenően hozzáférhetetlenek. Jöllehet a két sík között nagyon is léteznek összefüggések, a struktúrákból mégsem vezethetők le közvetlenül az intenciók. Persze a sírokban és a szándékosan elrejtett lelet-együttesekben vallási cselekmények és – bizonyos töréseken keresztül – elképzelések is tetten érhetők, ugyanakkor végső soron ezeket is felfoghatjuk társadalmilag meghatározottnak. Az régészeti anyagban nem identitások szűrődnek át, hanem kulturális összefonódások, hagyományok és folytonosságok. Azt a kérdést, hogy ezek a kapcsolódások tekinthetők-e identitások lecsapódásainak, s ha igen, mennyiben, nem lehet általánosan megválaszolni.

³ Gondoljunk csak a gazdag vagy a felszabadított rabszolgákra a Római Birodalomban, akik anyagiak tekintetében magasan felül is múlhattak egyes szabadokat; vagy gondoljunk a középkor és a kora újkor elszegényedett nemeseire, akik változatlan jogi helyzetük ellenére már nem tartoztak „oda”, s akiknek vára vagy kastélya alkalomadtán egyenesen polgárok kezébe került.

⁴ Gerstenberger (2002: 100, 123–128.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a ravensburgi körzetben található Weingarten halottainak vizsgálata nem mutatott ki releváns genetikai különbségeket a „jómódú” és a „szegény” sorú személyek között, vagyis homogén és ezért panmiktikus népességgel van dolgunk, amiből alighanem e rétegzett társadalom nyitottságára következethetünk.

⁵ Parczewski 2000; Tabaczyński 2000.

A kollektív identitás „a közös tudásban és a közös emlékezetben való részvételen” alapszik, „közös szimbólumrendszer használatával”. „Bármiből lehet jel az összetartozás kódolására. Nem maga az eszköz a döntő, hanem a szimbolikus rendeltetés és a jelstruktúra.”⁶ Az etnikai identitást ezért nem annyira a kulturális „realitások” (vagy a materiális adottságok) határozzák meg az egyértelmű besorolhatóság értelmében, mint inkább önmagunk és mások *észlelése*. A szubjektív és diszkurzív besorolás az – legyen az külső besorolás vagy önbesorolás –, ami az elhatárolódás felől dönt.

A „kulturális tereknek” az ókori és a kora középkori „népnevekkel való” hozzávetőleges egybeesése első ránézésre nem okoz módszertani problémát. Csak hogy ez a tényállás aligha bír különösebb meggyőző erővel, hiszen az ókori és középkori etnográfusok nem írnak le olyan homogén „népeket”, amelyek saját, világosan elhatárolható tárgyi kultúrával rendelkeznek. A megfigyelők számára elsősorban a saját kultúrától tapasztalt különbség volt a fontos, és csak másodszorban a barbár világon belüli különbségek. A látszólag „egybecsengő” esetekből – pl. a kelták és a germánok, a frankok, az allemannok kategorizáló megnevezéseinek és az régészeti úton feltárt „kulturális tereknek” az egybeeséséből – nem vonhatók le biztos következtetések más esetekre nézve. A modell épp az ilyen megfeleltetéseken mond módszertani okokból csődöt.

Milyen *heurisztikus előnyt* kínál a strukturátörténeti magyarázat az „etnikai értelmezéshez” képest? Tömören szólva: a strukturális megközelítés „közelebb” marad a forrásokhoz, így nagyobb mértékben megfelel azoknak, és ezért nagyobb fokú valószínűsége tarthat igényt. A régészeti anyag értelmezései különféle „síkokon” érvelhetnek. A korai történelemmel foglalkozó Steuer például az érvelés öt különböző síkját különbözteti meg: a két szélső pólus az osztályozás és a „raszszikus” értékelés, illetve leértékelés.⁷ A prehistorikus korról foglalkozó Albert Hafner és Peter Suter a magyarázat négy síkjáról beszél: 1. tér és idő, 2. osztályozás, 3. kultúrtörténet, 4. etnikai értelmezés.⁸ Minél messzebb távolodik az értelmezés a kiindulóponttól (a forrásoktól), annál inkább fokozódnak a módszertani problémák, és annál életlenebbé válik a történelmi leírás.

Az említett törekvésekből kidolgozható egy áttekinthető három szintű modell (1. ábra). Minden értelmezés fundamentuma a leletanyag rendezése típusok, térbeli és időbeli összefüggések szerint (1. szint), jóllehet már itt is értelmezés zajlik. A 2. szint a strukturátörténeti, illetve kultúrantropológiai magyarázat síkja, amely a lassan változó társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyokat és keretfeltételeket írja le. Az eseményekhez és a rövid távú fejlődési folyamatokhoz a régészet igen korlátozott mértékben fér hozzá: ilyesmire legfeljebb különösen kedvező körülmények között (egyértelműen beazonosítható dendrokronológiai adatok, feliratok stb. esetén) van mód (3. szint). A középső szint hangsúlyozásával elkerülhetők egyrészt a forrásoktól túlságosan távoli, megbízhatatlan

⁶ Assmann 1997: 139.

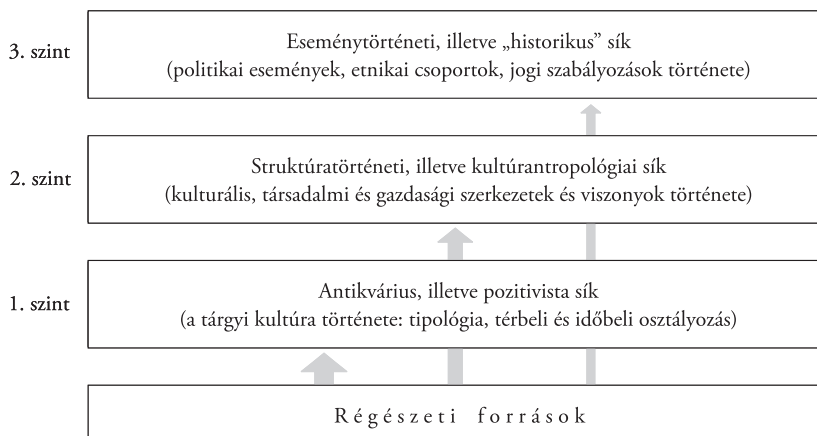
⁷ Steuer 2001b: 24. 1. ábra.

⁸ Hafner–Suter 1999: 28. 1. táblázat.

magyarázatok, másfelől a „tényeket” gyűjtő pusztá régiségismeret egyoldalúságai.⁹ „A magyarázat kell hogy mondjon *valamit* – máskülönben hasznavehetetlen lenne. De nem szabad *túl sokat* mondania, máskülönben komplex történelmi események megragadására használhatatlan lenne.”¹⁰

1. ábra

A régészeti források értelmezésének „szintjei”.

Minden további vizsgálódás alapja a leletanyag időbeli és térbeli osztályozása (1). Ehhez kapcsolódik a hosszú ideig tartó, strukturális állapotok és változások vizsgálata, amely kultúrantropológiai modelleket és összehasonlításokat is igénybe vesz (2). A rövid távú politikai és etnikai változások felderítése távolodik a legmesszebb a régészeti forrásoktól (3). Minél messzebb távolodik az értelmezés a forrásoktól, azaz minél „egyedibbé” válik, annál kevésbé megbízható. E síkok megkülönböztetése ideáltípusos jellegű, ezért elfedi azt a tényt, hogy nem egzakt módon elválasztható, hanem egymásba áttűnő síkokról van szó.

Hans Jürgen Eggers már jó fél évszázaddal ezelőtt így fogalmazott: „Az ’etnikai’ értelmezés körüli minden vita élet és tárgyat veszti, ha ehelyett talajban rejlő dokumentumok történeti értelmezéséről beszélünk, az etnikai értelmezést pedig a számos lehetőség egyikének tekintjük.”¹¹ A történeti értelmezések ugyanakkor ne merüljenek el „historizáló” és így a lehetőségeket eltúlzó kísérletekben (a konkrét jogi, politikai, vallási vagy rokonsági viszonyok rekonstrukciójában), hanem vizsgálják inkább az (említett viszonyoknak alapul szolgáló) strukturális

⁹ Eggert 2001: 101. sk. ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet az régészeti értelmezés „szekundér”, illetve levezetett jellegére.

¹⁰ Feyerabend 1986; vö. Young 1975: 140: „Ha pedig választanunk kellene a rítusokban gyökerező és a szokásokon (vagy ha tetszik, korlátozott helyi hagyományokon) alapuló magyarázat közül, e téren én mindig az utóbbi mellett döntenék.” – Vö. *Interpretation and overinterpretation* 1992.

¹¹ Eggers 1950: 58.

feltételeket. Ez az eljárás elkerüli a források túlértelmezését, miközben teret nyit annak, hogy az elgondolható részmagyarázatokat egymáshoz mérjük.

Ebben a megközelítésben a régészeti leletek és tényállások osztályozását, datálását és kronologizálását (vagyis az antikvárius régiségismeretet) nem érintik az említett módszertani problémák. Az ezekhez kapcsolódó, illetve ezekre épülő értelmezések a döntők. Ami pedig ezeket illeti, „globális” értelmezés helyett érdemes lehet inkább „szektorális” kultúrtörténeti értelmezéshez folyamodni. Ahelyett, hogy a megfigyelt kulturális jegyeket közvetlen módon átfogó, homogén „kulturákká” mint állítólagos hajdani valóságokká összegeznénk, elemezzük először a társadalmak egy-egy területét (szektorát, dimenzióját, aspektusát). Csak ezt követően keressünk közvetlen vagy közvetett összefüggéseket e területek között, hiszen ezek korántsem mindig kapcsolódnak egymáshoz. Ennek kapcsán hadd utaljunk még egyszer az „régészeti kultúra” fogalmára, amely ilyen tudományos kategorizálást jelent a földrajzi térben, és nem közvetlenül írja le a hajdani valóságot. Ezért nem lehet és nem is szabad „valós” magyarázatokat keresni erre a „konstrukcióra”.¹² Aki így jár el, az – Reinhard Wenskus szavaival szólva – tudományelméleti szempontból összekeveri a „konstatív” (a forrásokat méltányosan kezelő, rugalmas) és a „preskriptív” (előíró, szakszerű, konstans) fogalmakat.¹³

Akkor hát milyen perspektívái vannak az „etnikai értelmezéseknek” az archeológiában? Manapság reneszánszát éli és „legitim” kérdésnek számít „népek” keresése az régészeti anyagban.¹⁴ Ennek oka alighanem a „széles tömegekre” és az „alsó rétegekre” figyelő mindennapok-történelmének¹⁵ a fellendülése, a túlságosan teoretikus megközelítésű társadalomtörténettel¹⁶ és a rendszerelméleti tájékozódású *New Archeology*-val¹⁷ kapcsolatos kijózanodás és csalódás, valamint – ezzel összefüggésben – a „narratív”, posztmodern történetírás¹⁸ és a posztprocesszuális archeológia¹⁹ iránti érdeklődés. A *New Archeology* zárt és önmagukat stabilizáló társadalmakat feltételezett, ami tendenciáját tekintve mindig statikus képet eredményezett, illetve zárt egységek elképzeléséhez és monokauzális magyarázatokhoz vezetett. Ezzel szemben a *posztprocesszuális archeológia* nyitott és dinamikus rendszerekből indul ki, de ez is inkább leíró, mint magyarázó megközelítés. A vizsgált társadalmak történelmi sajátosságai és saját nézőpontjai – legalábbis ami a koncepciót illeti – újból a középpontba kerülnek. Elvontan szólva: meg

¹² Ezért nem jelent igazi „előrelépést”, ha – főként a német régészetben – a „kulturák” „valamiképpen az etnikai egységek pótlékául” szolgálnak, mivel ezzel a módszer tekintetében semmit sem nyertünk. Ilyen módon nem menekülünk meg a heurisztikus dilemmától. (Narr 1990: 298.)

¹³ Wenskus 1986: 16.

¹⁴ Sommer (2003) ennek megfelelően „nem”-mel felel arra a szónoki kérdésre, hogy „értelmetlen kérdésfeltevésről” van-e szó.

¹⁵ Jaritz 1989; *Alltagsgeschichte* 1989; van Dülmen 1990, 1992, 1994.

¹⁶ Vö. Wehler 1998.

¹⁷ Binford 1972.

¹⁸ Vö. Niethammer 1989; *Theorie und Erzählung* 1979.

¹⁹ Hodder 1991: 121–181.

kell találni a középutat a szcientista és a historista megközelítés között.²⁰ A történelmi fejlődésfolyamatok ugyanis nem követnek természettudományi törvényeket, de nem is annyira egyszeriek, hogy az összehasonlítás ne mutathatna ki közös elemeket.

A régészetről mint történeti (illetve historikus) tudományról alkotott hagyományos elképzelésekhez közvetlenül kapcsolódva nemrégiben így fogalmazhatott valaki: „Az a kísérlet, hogy edények cserepeiből, rozsdás vastörmelékekből és elmeszesedett csontokból meghatározzunk egy történelem előtti népet, a régész számára mindig izgalmas feladat és a *legnagyobb kihívás*.”²¹ De vajon vállalhatja-e az archeológia ezt a kihívást? Vajon a *gentes* „azonosítása” az régészeti anyagból csakugyan egyértelműen megtörténhet-e? S igaz-e, hogy éppen ez az „őstörténeti és a korai történelemre vonatkozó kutatás egyik fő célja”?²² Vajon ez a kérdésfeltevés ígér-e releváns történeti megismerést az archeológiában?

Úgy tűnik, e tekintetben az archeológiában újabban megjelent módszertani törekvések is kevés sikerrel kecsegtetnek. Az „etnoarcheológia” ugyan a nevében ott hordozza a „népet”, többnyire azonban más kérdésekkel foglalkozik.²³ Ez az irányzat közelmúltbeli társadalmak etnológiai megfigyelésére összpontosít, hogy a tárgyi kultúra funkcióinak és kontextusainak feltárása révén magyarázó modellekkel szolgáljon régészeti tényállások számára. A megnevezés a tudományág köztes helyzetére utal az etnológia és az archeológia között, nem pedig megismerési céljaira (mondjuk „népek korai történelme”), s ennyiben félrevezető. Vitathatatlan, hogy a leleteket és tényállásokat (etnológiai) analógiák segítségével, továbbá modellek átvitele és írásos források bevonása révén valamiképpen rendszerezni kell, hogy ne maradjanak összefüggéstelen régiségek. Mindazonáltal a régészetben használt átfogó etnológiai és szociológiai modellek sokszor ellenőrizhetetlenek, mivel az régészeti anyag túlságosan kevés támpontot kínál. Az analógiák ezért csupán hipotéziseket kínálnak. Ha a régészet nem akar történetírói kijelentések pusztá illusztrációjára szorítkozni, a saját forrásainak megfelelő vizsgálatokra kell összpontosítania, s nem elsősorban a szomszédos tudományok problémáinak megoldására kell törekednie – a talajban rejlő leletek segítségével egyetemes kultúramodellek nem falszifikálhatók. Az összehasonlításoknak először is az archeológián *belül*²⁴ kell megtörténniük,²⁵ még mielőtt a szomszédos tudományok eredményei és modelljei beáradnának a vizsgálatokba.

Az alábbiakban az archeológia elvi módszertani lehetőségeit vesszük számba. Fejtegetésünk közvetlenül az „etnikai” és a strukturális értelmezés összemérésére szorítkozik, miután a megelőző fejezetben már vázoltuk a strukturátörténeti

²⁰ Siegmund–Zimmermann 2000.

²¹ Nowakowski 1998, 16 (kiemelés tőlem – S. B.); „végső, legfőbb célról” beszél Kiebusch 1928, 103; hasonlóan Wähle 1941.

²² Brachmann 1979: 101.

²³ Ez alól kivétel pl. Hodder 1982.

²⁴ Ez nem azonos a „belső értelmezéssel”, amiről U. Fischer beszél (1999).

²⁵ A történettudományi összehasonlításról lásd *Gesellschaften im Vergleich* 1998.

szemlélet lehetséges tematikai feszítvóját. Ezért e helyütt újból az „etnikai paradigma” kritikájára helyezük a hangsúlyt. Vajon megadhatók-e olyan alapvető, általános kritériumok, amelyek alapján megalapozottan eldönthető lenne, hogy az „etnikai értelmezés” vagy a struktúratörténeti magyarázat tarthat számot nagyobb valószínűségre? Stephan Gould nyomán megállapíthatjuk, hogy az előző fejezetben bemutatott *időegyenés* mellé, amely egyoldalúan előnyben részesíti az etnikai, illetve historikus értelmezéseket, fel kell venni egy *időkört* is, vagyis be kell vonni a ciklikus szemléletet, hogy strukturális viszonyokat is megismerhessünk.²⁶ Sőt, az régészeti források (fent bemutatott) jellegzetességei miatt *először* is struktúrákat kell keresnünk, és csak azok alapján konkrét szituációkat.

Az alábbiakban mellékes kérdés, hogy az egyes „etnikai” értelmezési javaslatok helytállóak-e, illetve hogy az anyag biztos *osztályozásán* alapulnak-e. A struktúratörténeti alternatíva pedig nem egyetlen zárt megközelítést jelent, hanem a lehetséges értelmezések *sokaságát* foglalja magában. Az egyes szakaszok sorrendje és felépítése az „etnikai értelmezés” előírásait és eljárását követi, ahogyan azt fentebb egy ötfázisú séma szerint bemutatottuk. A kiindulópont a regionális kultúra és az etnikum megfeleltetése. Ezzel szemben néptörténeti megközelítésben, amelyet most nem követünk tovább, az etnogenezisnek kellene a fejtegetés elején állnia.

KULTÚRTÉR VAGY „TÖRZSI TERÜLET”?

A regionális formakörzetek „régészeti kultúrákká” való összefoglalása – Kossina és Childe széles körben elterjedt felfogásával ellentétben – tudományos konstrukció. Az régészeti anyagban ténylegesen meglévő egyezések keresése szükségképpen vezet tipizáláshoz, majd térbeli csoportosításhoz is. Az így kidolgozott kultúrterek a legkevésbé sem homogének, hiszen a különböző kulturális jegyek csak kivételes esetekben mutatnak kongruens eloszlási képet. A kultúrterek szerinti elhatárolás diffúz marad, és függ a döntőnek tekintett, azaz figyelembe vett jegyek kiválasztásától. Más szóval, az „régészeti kultúrák” szerinti kategorizáció elsődlegesen csupán deskriptív rendszerező fogalomnak használható, amelynek segítségével a leletanyag feldolgozásra előkészíthető.

Az egymással szomszédos társadalmak a legtöbb esetben nem különböznek egymástól gyökeresen. A megélhetés alapja – attól a kivételes esettől eltekintve, amikor állami szervezetségű és nomád társadalmak élnek egymás szomszédságában – mindenütt egyformán a mezőgazdasági termelés. Ez a fundamentum megszabja a letelepedés, a gazdálkodás és a társadalom alapvonásait. Ráadásul a társadalmak nem is elszigetelten élnek egymás mellett, hanem sokrétű kapcsolatok és a csereviszonyok különféle rendszerei fűzik össze őket. Cserélnek egymás közt presztízsjavakat és különféle termékeket, ajándékokat, házastársakat és eszméket, ami nem marad következmények nélkül az adott kultúrákra sem

²⁶ Gould 1990: 33. sk.

(„akkulturáció”). Mindennek eredményeként a társadalmak hasonulnak egymáshoz és párhuzamos fejlődési utakat járnak. Így létrejön egy olyan kulturális kontinuum, amely belsőleg nem homogén, és kifelé (a szomszédok felé) sem mutat éles határokat. Ezt közvetve azok az etnológiai terepkutatások is mutatják, amelyek a bevezetőjükben mindig bonyolult indoklásokra kényszerülnek, hogy miért éppen a vizsgált mikrorégiót „metszették ki” a kulturális kontinumból és vizsgálták elkülönítve. Meghatározott „régészeti kultúrák” monografikus feldolgozásai ugyanezzel az elhatárolási problémával szembesülnek. Az efféle regionális elemzések – az etnológiában és az archeológiában egyaránt – arra hajlanak, hogy az adott tér karakterisztikus vonásait és különlegességeit túlértékeljék, mivel a szomszédok (már a szűkös pénzügyi források és az időbeli korlátok miatt is) legfeljebb keret gyanánt jönnek (jöhetnek) számításba.

Egy adott kultúra homogenitásának hiánya nem csak azt jelenti, hogy bizonyos értelemben van egy sűrűségi centruma („magva”) és van egy – a szomszédos kultúra felé átvezető – perifériája. A kultúrák heterogén volta azt is jelenti, hogy a különféle területek és elemek viszonylag önállóan fejlődnek, mert az emberi létezés egészen eltérő aspektusaihoz tartoznak. Ebből következően a különféle kulturális vonások más-más térbeli kiterjedést és eloszlási súlypontokat mutatnak, és nem mindig követik ugyanazt az időbeli ritmust. David Clarke (1937–1976) ugyan beépítette ezt a felismerést a maga „politeisztikus kultúramodelljébe”,²⁷ de nem érvényesítette következetesen. Ha egy kultúra „belső magvát” jellegzetes vonások részhalmozaként határoljuk körül, azzal csak eltoljuk a problémát (és egyúttal értéktelenítjük a kultúra fogalmát). Közvetlenül egymásnak ütköző kultúrák helyett így szétszórtan elhelyezkedő kultúráközéppontok képét kapjuk, amelyeket széles, nem egyértelműen besorolt átmeneti zónák öveznek. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy egy olyan kulturális, gazdasági, társadalmi és politikai-etnikai kontinumból kell kiindulnunk, amelyben minden éles és egyértelmű elhatárolás önkényes.

Az etnikai és politikai, de a társadalmi csoportosulások is gyorsan változhatnak, alkalomadtán egyik napról a másikra, amint az avarok „pusztulásának” példája is mutatja a 9. század elején. Mert hiszen minden ilyen csoportosulás identitási csoport – vagyis *szubjektív*, diszkurzív módon közvetített besoroláson alapszik. Az identitásváltások és az identitás eltolódásai – a közös kulturális vonások és a kulturális folytonosság miatt – nem feltétlenül csapódnak le a tárgyi kultúrában is.

A lingvisztikailag definiált nagycsoportokat mindmáig nem sikerült meggyőzően egy-egy régészeti kultúrának megfeleltetni (1. táblázat). Intenzív törekvések irányultak arra, hogy a keltákat, a germánokat és a szlávokat mint „óeurópai népeket” (és mint a modern nemzetek „őseit”) meghatározott régészeti csoportosulásokkal kapcsolják össze. Mégis mindig kiderült, hogy az egyes geográfiai terek – ahogyan az antik etnográfia és a lingvisztikai rekonstrukciók elhatárolják

²⁷ Clarke 1968: 246. 53. ábra.

őket – Európa nagy területeire kiterjednek. E tereken belül a kutatás „régészeti kultúrák” egész sorát definiálta. Az ókori politikai-etnográfiai nézőpontból és modern nyelvészeti perspektívából egységesnek ható régiók azonban a tárgyi kultúra tekintetében nem bizonyulnak homogén „kultúrtereknek”.²⁸ „A” kelták, „a” germánok és „a” szlávok az anyagban nem különíthetők el egyértelműen összeségekként. Az egyes települési régiók igen differenciált képet mutatnak. Ráadásul az írásos forrásokból mindhárom esetben tudunk olyan települési területekről, amelyeket illetően régészeti szempontból minden egyértelmű fogódzó hiányzik.

1. táblázat

Keltákkal, germánokkal és szlávokkal kapcsolatba hozott régészeti kultúrák

Kelták (Kr. e. 5–1. század)	Germánok (Kr. e. 2–1. sz. – Kr. u. 4. sz.)	Szlávok (Kr. u. 6–10. század)
La Tène-kultúra, Aisne-Marne-kultúra, Hunsrück-Eifel-kultúra, Puchov-kultúra (Szlovákia), Little-Woodbury-kultúra, Aylesford-kultúra, Arras-kultúra (Yorkshire), „Castro-kultúra” (Északnyugat-Spanyolország)	Jastorf-kultúra, Harpstedt-Nienburg-csoport, elbai-germán kultúra „északi” csoportja, Rajna-Weser-germán csoportok, Przeworsk-kultúra, Oksywie-kultúra, Wielbark-kultúra, Csernyahov-kultúra, Sintana-de-Mureș-kultúra, Poienești-Lukaševka-kultúra	Prága-Korčák-kultúra, Sukow-Dziedzice-kultúra, Penykovka-kultúra, Koločsin-kultúra, Luka-Rajkoveckaja-kultúra, Volincevo-kultúra, Romny-Borševo-kultúra, továbbá számos kerámia-csoport (Feldberg-Gołancz, Menkendorf-Szczecin, Tornow-Gostyn)

A táblázatban csak olyan kultúrák szerepelnek, amelyek abba az időbe esnek, amikor a megfelelő csoportokat írásos források említik. A kontinuitási feltevések alapján „beazonosított” egyéb kultúrákat figyelmen kívül hagytuk.

Ugyanakkor mindhárom nagy nyelvcsoport összekapcsolható egy-egy kiterjedt kultúrtérrel, még ha ezek belsőleg igen differenciáltak is. Ezen a meta-szinten csak olyan általános jegyek játszanak szerepet, amelyek a meglehetősen sematikus, „durva” felosztást szolgálják. Az értelmezési keretet az antik etnográfiaiól ismert lokalizációk jelölik ki, vagyis annak sémáit követjük. Eszerint először a klasszikus görög és a hellénisztikus időkben Északnyugat-Európa *valamennyi* barbárja „a” kelták, majd a római császárkor idején az Északon lakók „a” germánok, végül pedig a középkori Kelet-Európa valamennyi népessége „a” szlávok. Ehhez igazodik a történetírás, a nyelvészet pedig nyelvi bizonyítékokat (felira-

²⁸ Vö. Stöllner 1999b: 446: „A Hallstatt kört sem a birtoktárgyak, a kultusz, a szokások vagy a települési és gazdálkodási módok egyes formái szerint, sem szerkezeti párhuzamok szerint nem lehet elégségesen és átfogóan leírni.” „A Hallstatt kultúra önmagában véve is különféle regionális jelenségek heterogén konglomerátuma, amelyet legfeljebb olyan kommunikációs rendszerként értelmezhetünk, amely hasonló társadalmi-gazdasági alapokon nyugszik, továbbá közvetlen csoportközi viszonyokat és közös kulturális tájékozódást mutat.”

tokat, helységneveket, személyneveket) használ a nyelvterületek rekonstrukciójához, miközben persze például a helységneveket és a nyelvi állapotokat aligha lehet pontosan datálni. Az archeológia számára éppúgy a „civilizatórikus” alapvonások a mérvadóak, mint a történettudomány számára: település, gazdaság, társadalom. A kelták esetében többnyire a városi jellegű *oppidum*okat, a fémkohászatot és az érmerendszert, a harcosokat és a druidákat szokás kiemelni. A germánokat nagyméretű udvarházaikkal, az állattartás túlsúlyával, harci csapataikkal és vazallusi „kíséreteikkel” szokták jellemezni (ez „a hagyománymag”). A szlávok esetében „tipikusnak” számítanak a négyszögletű veremházak, a földművelés túlsúlya az állattartáshoz képest, valamint az „egalitárius”, illetve szegmentált, csupán kis mértékben hierarchikus társadalom, amelynek nincs markáns „csúcsa”.

E magaslati nézőpontból a kultúrterek, a nyelvcsoportok és a „népek” összekapcsolása nem okoz különösebb gondot. A határok így olyan tágra vannak szabva, hogy biztosítottnak látszik a hozzátvetőleges egybeesés. Ha azonban e kultúrterek *pontos* körülhatárolására törekszünk, csakhamar nehézségekbe ütközünk. Mikor terjedt a kelta településterület délnyugaton a Pireneusokig, és mikor nyúlt esetleg még azon túl is? Hol futott a kelta–germán településhatár a Rajna és a Duna vidékén a Kr. e. 1. században? Hol ért véget észak-keleten a szláv településterület, és hol kezdődött a balti kultúrtér a 6. és 8. század közötti időszakban? Míg „globális” perspektívából a helyzet egyértelműnek tűnik, addig a határterületeken a kép életlenné válik. Éles határok helyett széles „határterületek” („limitikus szerkezetek”) látszanak, ahol a szomszédos „kultúrák” mint ha egymásba tűnnének át. Nincs mód egzakt és megalapozott döntésre – hogy kelta-e *vagy* germán, szláv-e *vagy* balti –, mivel az átmeneteknél „kevert kultúrák” rajzolódnak ki. Annak sem igen van analitikus szempontból értelme, hogy ezeken a helyeken „keltizált” germánokról, „romanizált” gallokról vagy „germanizált”, illetve „baltizált” szlávokról beszéljünk.

Miért éppen az „érdekes” határesetek okoznak problémát? Ezekben a pontokon csődöt mond a kultúrterek elsődlegesen „etnikai” értelmezésének a modellje. A szomszédság akkulturációs folyamatokat tett lehetővé és segített elő. A kölcsönös érintkezés a „mások” bizonyos elemeinek átvételéhez vezetett, és megakadályozta az éles kultúrahatárok kialakulását. Ez nem jelenti azt, hogy ezek a határozott különbségek azelőtt, úgyszólván „eredetileg” léteztek. Mindig is voltak szomszédsági viszonyok és mindig is zajlott érintkezés – függetlenül attól, hogy a kelták, a germánok, a szlávok már eleve léteztek-e vagy sem. Ezért a „specifikus” kulturális elemek sem kizárólag csupán egy-egy homogén kultúrtéren belül terjedtek el.

A kelták, a germánok és a szlávok számára a mediterrán világ fontos, talán egyenesen döntő szerepet játszott. Csak Görögországgal, Rómával, illetve Bizánccal érintkezve formálódtak ki a megfelelő kulturális terek és ismérvek.²⁹

²⁹ „A germán világ Róma politikai-katonai szellemének talán legnagyobb és legtartósabb alkotása volt.” (Geary 1996: 7; vö. Wells 1999, 2001)

Ennek kapcsán nem csak arra kell gondolnunk, hogy az antik etnográfia rendezte és regisztrálta őket, ami azután az így megnevezettek számára is régiókon átívelő tájékozódási keretté vált. Az északi barbárokra kultúrtörténeti szempontból is rányomták bélyegüket a mediterrán hatások. Ez elsősorban a gazdasági viszonyokra igaz, amelyek hasznot húztak bizonyos technológiai átvételekből, amilyen például a fazekaskorong, továbbá bizonyos gazdasági orientációkból, mint például a pénzverés és a városi településforma. A stilsztikai minták és behatások nyoma meglátszik a „kelta” La Tène-ornamentikán és kőplasztikán, a germánok körében kedvelt késő antik rovátkolt faragásos ornamentikán vagy a kora középkori „szláv” ezüstékszereken. Az olyan településformák, mint például a késő La Tène-kor *oppiduma* vagy a „nagyomorva” települési agglomeráció, hellénis-ta-római, illetve bizánci kölcsönzésre utalnak. A „barbár” társadalmi struktúrák és modellek a Mediterráneum civilizációjának hatása nélkül elképzelhetetlenek. Az ajándékozás, a sarc és a fosztogatás, a zsoldosi szolgálat és a letelepült élet megigézte az északi barbárokat. A Barbaricum temérdek lelete tanúskodik a gazdagság Észak felé áradásáról. Végül a képzeletvilág sem maradt érintetlen, amiről a korai La Tène-kori „fejedelmi sírok”, az „átlagtól” eltérően hamvasztatlanul eltemetett germán „törzsfőnökök” tanúskodnak, vagy akár a csontvázas temetkezés általános átvétele a szlávok körében (regionális eltérésekkel a 8. századtól). Ezenkívül a barbár elitek a „magaskultúráktól” átvett politikai keretek között mozogtak, átalakítva saját társadalmi politikai-etnikai szerkezetüket.

A mediterrán és a barbár világ közti sokrétű kapcsolódások története különféle érintkezéseket és hatásokat tükröz. Mivel különböző síkokról, területekről (kultúra, település, gazdaság, társadalom), vagy éppen egyes jellegzetességekről van szó, a befolyásolás hatóköre és a hatás elterjedése is igen eltérő. Ha kisebb csoportok elhatárolására törekszünk egy nagyobb kultúrtéren *belül*, meghatározott jegyeket kell kiválasztanunk a kulturális kontinuum felosztásához. A kérdés, hogy mely ismérv lehetne a „döntő”, elvi alapon nem megválaszolható, ami a besorolások kapcsán nem kevés tudományos vitára adott okot. Heurisztikailag nem sokat segít, ha – alkalomadtán írásos információk alapján – a látszólag „megfelelő” jegyet ragadjuk ki, hiszen egy kivonatszerű eloszlási kép gyenge érv egy adott besorolási probléma szempontjából.

A regionális kultúrák sokfélesége miatt mindazonáltal felmerül a kérdés, hogy ezeknek a csoportoknak a segítségével nem válnak-e jobban megragadhatóvá a kisebb „etnikai egységek” települési terei, mert hiszen az etnikumokat többnyire mégiscsak egyúttal településközösségekként szoktuk felfogni.³⁰ Kelta, germán és szláv *gens*ek sokaságának a nevét ismerjük a hagyományból, de pontos összetételük, helyük vagy méretük riktán derül ki. Aligha lehetséges olyan alapvető érvet találni, amelynek segítségével dönteni lehet a „törzsi területként” való speciális és a „kultúrtérként” való általánosabb és visszafogottabb értelmezés

³⁰ A jogi közösségként való jellemzés módszertani okokból kívül esik az régészeti bizonyíthatóság körén.

között (2. táblázat). Kideríthetetlen ugyanis, hogy a tárgyi kultúrának „régészeti kultúráként” való jellemzéshez segítségül hívott jegyei jelentőséggel bírtak-e a politikai-etnikai csoportokba való szubjektív besorolásban. Előfordul, hogy természeti-térbeli és gazdasági tényezők olyan településközösségek elhatárolódását eredményezik, amelyek esetleg azonos „etnikai közösségként” értelmezték magukat. A strukturális kultúrtörténeti, illetve gazdaságtörténeti magyarázatra „szorítkozás” csupán azzal az előnnyel jár, hogy közelebb maradunk a forrásokhoz. Mindeközben szem előtt kell tartanunk, hogy – a „szabályszerű kombinációk” klasszifikációs összefoglalása ellenére – az egyes ismérvek igencsak különböző elterjedtséget mutatnak, azaz már a „kulturális”, „gazdasági”, „települési” vagy „kommunikációs térként” való értelmezés is olyan tudományos absztrakció, amely a kortársak tudatában alighanem egészen másként jelentkezett.

2. táblázat

„Régészeti kultúrák”, melyeket a szakirodalom különféle „etnikai csoportokkal” hoz kapcsolatba

Przeworsk-kultúra (Kr. e. 1. század – Kr. u. 5. század)	Csernyahov-Sîntana-de-Mureş-kultúra (3–5. század)	Szaltovo-Majaki-kultúra (8–10. század)
<i>vandálok, lugiak, silingek, burgundok</i>	<i>vizigótok, keleti gótok, gepidák, dákok, szarmaták, „szlávok”</i>	<i>alánok, bolgárok, kazárok, keleti szlávok</i>

Kurziválva szerepelnek a „dominánsnak” tekintett „etnikumok”. A Csernyahov-Sîntana-de-Mureş-kultúra esetében a szlávokat azért tettük idézőjelbe, mert ebben az időszakban még nem esik róluk említés, létük csak kontinuitási feltevések alapján gyanítható. Ha a felsorolt „kultúrákat” „soketnikumúnak” tekintjük, az módszertanilag nem jelent kiutat a beazonosítási problémából, mivel ez esetben nincs közvetlen korreláció a tárgyi kultúra és az „etnikai identitás” között. Okfejtésünk értelmében az „etnikai paradigmát” fel kellene adnunk.

A leletek térképi ábrázolása (ha kellően reprezentatív) elsősorban megtelepedési területeket tükröz. A kulturális elemek egyezései és hasonlóságai kommunikációra utalnak az adott területeken belül: a több hasonlóság intenzívebb kommunikációra vall. De vajon ez a régészeti anyagból megállapítható kulturális érintkezés etnikai összetartozást jelent-e? Még ha a leletanyag mindig térbeli elterjedtséget és így terjedési határokat mutat is, ezeknek legfeljebb egy része szolgálhatott territoriális elhatárolódásra. Az etnikumok egyben kommunikációs közösségek is, amelyek a saját identitásukról való állandó megbizonyosodás nélkül nem létezhetnek. A közösséghez és a tárgyi kultúra között laza és közvetett a kapcsolat. Az archeológus szempontjából az a kérdés, az anyagi kultúra mely vonásai veendőek figyelembe etnikai csoportok hipotetikus elhatárolásához. Egy-egy „régészeti kultúra” definíciója ugyanis különféle területekről származó elemeket kombinál, amely területek szükségképpen más és más kapcsolatokat mutatnak. A presztízis-

javak előfordulása más elterjedtséget mutat, mint a sírformáké, a gazdasági érintkezés más területekre terjed ki, mint a lakóház- és településtípusok. A különféle „életterületekről” származó elemek kombinálása, ahogyan az Childe óta szokás, a valóságban ismeretlen kulturális homogenitást sugall.

Példának okáért az északnyugati-szláv „bevándorlócsoportok” rekonstrukciója tévesnek bizonyult, mivel a datálás hiányosságai miatt eredően a regionálisan eltérő ház- és várépítés, a sír- és kerámiaformák egyidejűségére lehetett következtetni, holott több évszázados különbség volt köztük, sőt térben sem illettek össze. Minthogy ezek az ismertetőjegyek más-más kultúrtörténeti (sírok, lakóházak), gazdaságtörténeti (lakóházak, kerámiák), társadalomtörténeti (sírok, lakóházak, várak) és politikátörténeti összefüggésekbe tartoznak, elvi okokból valószínűtlen a szinkronikus fejlődés: ilyesmi csak „kivételként” képzelhető el. Más szóval, a kutatás hiányos támpontjaiból – a datálás meglévő fogódzóiból, eloszlási képekből és kulturális kapcsolatokból – kiindulva olyan „régészeti kultúracsoportokat” rekonstruáltak, amelyek azóta fikciónak bizonyultak.³¹ Máskor meg az a kérdés, hogy pl. a lakóházak „elterjedési térképe” csakugyan szabályszerűen egybeesik-e a kerámiastílusokkal, a sírformákkal, az ékszertípusokkal és ékszeregyüttesekkel. Gazdasági szempontból már ma is sokkal tarkább a kép, mint amilyennek az említett megfeleltetés alapján várnánk.³²

A Meroving-korra nézve Frank Siegmundnak sikerült kimutatnia, hogy a kézi készítésű és korongozott kerámia elterjedése, akárcsak az üvegedényké, elsődlegesen az előállítási régiókkal függ össze, amiben egyébként hatása volt bizonyos késő antik különbségeknek a római-tartományi-gall térség és Germánia között. Korongozott termékek és üvegedények gyakoriak Köln, Mainz és Trier környékén, a Rajna jobb partján azonban nyilvánvalóan nem tudtak előállítani ilyesmit.³³ Az eloszlási képet ezért elsősorban gazdasági tényezők határozzák meg, magyarázatában tehát nem segítenek az elhatárolódási törekvések és az identitások. Ugyanezt állapíthatjuk meg az Alpoktól északra fekvő római tartományokat illetően is: „Raetia Felső-Germániától való részleges kulturális elhatárolódása jól mutatja, hogyan nőttek össze a mesterségesen kialakított közigazgatási egységek gazdasági egységekké.”³⁴

Ami a ruházati tárgyakat, pl. a tömegesen kiásott fibulákat illeti (2. ábra), egyelőre nincs kellő áttekintésünk az előállítási helyekről és műhelyekről. Ez fontos lenne ahhoz, hogy bármi közelebbit mondhassunk az eloszlási képek hátteréről. Feltételezve, hogy a kézművesek megbízásból és alkalmasint lokális vagy regionális „főnököknek” alárendelten dolgoztak, s utóbbiak határozták meg a termékek „elosztását”, arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyes típusváltozatok eloszlási képe valamiképpen uralmi övezeteket tükröz.³⁵ Ezzel köz-

³¹ Brather 1999.

³² Lüning–Jockenhövel–Bender–Capelle 1997.

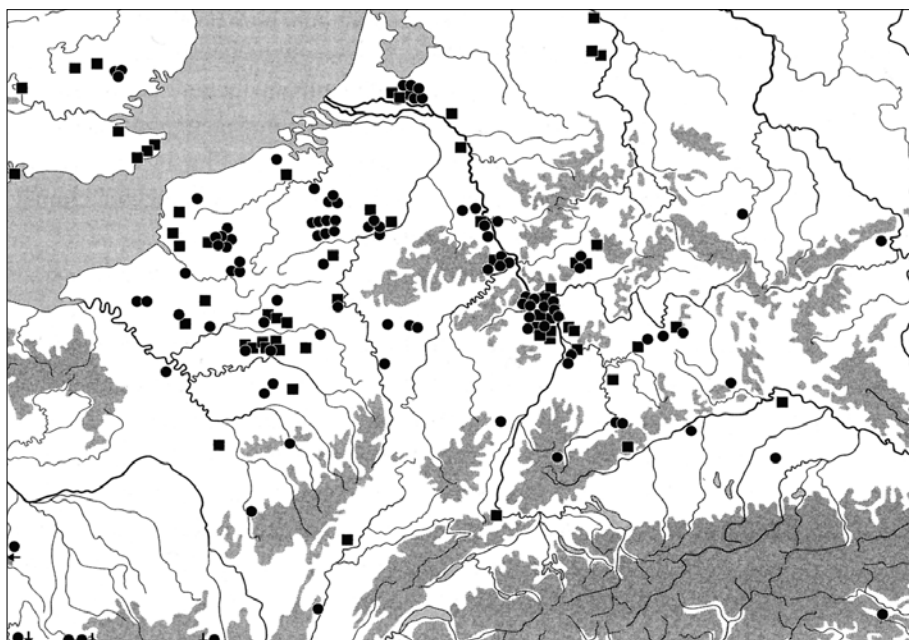
³³ Siegmund 2000: 146–150.

³⁴ v. Schnurbein 1983: 15.

³⁵ Steuer 1982a: 483.

2. ábra

„Frank” kengyelfibulák elterjedése a 6. században.

A diffúz elterjedési képnek van egy súlypontja a Szajna és a Rajna között, de nem mutat világos határokat. A regisztrált formák régiókon átívelő divatról árulkodnak. ● = ötgombos fibulák az egyenlő szélességűtől az enyhén trapéz formájú lábúig, félig lekerekített és rácszott fejjel; ■ = Hahnheimi típusú nyeregfibulák (A. Koch 1998: 574. 20–21. ábra nyomán)

vetett úton megint az etnikai értelmezésnél lyukadnánk ki – ha az uralmi övezeteket nagy kiterjedésű területekre vonatkoztatnánk és a különféle etnikumok településterületeivel azonosként rekonstruálnánk. Bizonyos típusoknak a fő eloszlási területektől távol megtalált öntőformái azonban arra utalnak, hogy előállításuk nem volt helyhez kötött. Számolnunk kell azzal, hogy az öntőformákat továbbadták, és hogy más helyeken másodlagos formák is kialakultak, sőt vándorló kézművesekre is gondolnunk kell, akik csak rövid (régészetileg megállapíthatatlan) ideig termeltek egy adott helyen. Zeiß már a 30-as években felhívta a figyelmet ezekre a módszertani problémákra: „Éppen a Meroving Birodalmon belül tűnik az egyes törzsek sírleletek alapján való elkülönítése roppant nehéznek: ilyesmire csak kivételes esetekben van remény. Mivel az egyes ékszerek elterjedése földrajzilag körülhatárolható, minden jel arra mutat, hogy meghatározott műhelycsoportok értékesítési és befolyási övezeteiről van szó, amelyek erősebben függenek természetes, mint etnikai-politikai határoktól, és a nagyobb forgalmi útvonalak hatása is jól felismerhető.” Ezért a gazdaságtörténet „terén

több eredményt várhatunk, mint azoktól a kedvelt kísérletektől, amelyek a lelet-komplexumokat etnikailag igyekeznek értelmezni.”³⁶

Az a törekvés, hogy bizonyos „kultúrákat leírjunk, s ezáltal a végső soron etnikai egységekről kiderítsünk valamit” (sic!), nem támaszkodhat kizárólag a „halotti rítusok, azaz a temetkezési szokások, a ruhaviseletek és a sírmellékletek egyértelműen elhatárolható elemeire” sem. Ezek az elemek ugyanis, amelyek „a korabeli emberek mint meghatározott csoportokhoz tartozó tagok mentális önértelmezésének az archeológus számára megközelítőleg rekonstruálható részei”,³⁷ egy adott társadalmon *belüli* (ideáltipikus) társadalmi differenciákat tükröznek, valamint a halottakhoz és az ő „világukhoz” való viszonyról alkotott felfogásokat. A „túlvilágról alkotott elképzelések” csak ritkán – és csak másodszorban – szolgálták politikai csoportok etnikai elhatárolására. Az etnikai önértelmezés és így a „másokkal” szembeni viselkedés tehát nem következtethető ki a *saját* halottakkal való bánásmódból. A temetkezés – a saját társadalom tagjainak szeme előtt – egy másik *világba* való átmenetet tematizál, nem pedig a más (szomszédos) *társadalmaktól* való elhatárolódást. Ha a „kultúrát” olyan „modellként” fogjuk fel, amelynek alapján az ember eligazodhatott, akkor ideáltipikus szempontból *egy* társadalom *valamennyi* tagjáról szó van. Ezzel a valahova tartásnak nem az exkluzív, hanem az inkluzív aspektusát hangsúlyozzuk.

A korai történelem társadalmait mai ismereteink szerint nem választják el éles határok a szomszédaitól. Sőt, az államilag szerveződött társadalmak („magaskultúrák”) és politikailag kevésbé központosított szomszédaiak („barbárok”) közti határok sem lineárisak. A római *limesek*³⁸ és a Karoling Birodalom keleti határai azt példázzák,³⁹ hogy a politikailag meghúzott határvonalak nem (feltétlenül) jelentenek gazdasági vagy kulturális elzárkózást.⁴⁰ A határ két oldalán elterülő régiók kölcsönös hatásokról tanúskodnak. Az „akkulturációnak” nincs rögzíthető „kezdet”; a szomszédos kultúrák diffúz módon hatják át egymást. Éles lineáris határok helyett fokozatos átmenetek „limitikus struktúrái” rajzolódnak ki (afféle „frontiert culture”) – fekete-fehér szembenállás helyett sokrétű árnyalatok.

Ha a homogén és élesen elkülönülő kultúrterek jelentik a kivételt, akkor arra sincs szükség, hogy *egyetlen* magyarázatot keressünk az elhatárolódásokra. A „törzsi terület” fogalmát tehát nem helyettesíthetjük egyszerűen a „kultúrtér” fogalmával, ha nem cseréljük ki egyúttal az alapjául szolgáló modellt is.⁴¹ A különféle leletek és tényállások – sírok, lakóépítmények, települések, agyagtárgyak, istállók, termelési létesítmények stb. – mindenekelőtt eltérő fejlődési folyamatokat tükröznek. Különböző strukturális összefüggésekbe ágyazódnak ugyanis bele,

³⁶ Zeiß 1931: 304.

³⁷ Stein 1999: 67. Stein „halotti rítusai” közvetlenül kapcsolatba hozhatók Bierbauer „kultúra-modelljeivel”; Bierbauer 1996.

³⁸ Wells 1999, 2001; Whittaker 1994.

³⁹ Hardt 2000; Schmauder 2000b.

⁴⁰ Ez még modern államoknak is, átfogó, minden lakosra kiterjedő közigazgatási apparátusaik ellenére, csak korlátozott mértékben sikerül.

⁴¹ Hasonló a helyzet a „nép” és a „kultúra” fogalmainak cseréjével 1945 után; Narr 1990: 298.

amelyek persze nem egymástól függetlenül léteznek, de csak viszonylag lazán kapcsolódnak egymáshoz. Még mielőtt „magasabb szintű” általánosításokra törekednénk, először „egyszerű”, strukturális magyarázatokat kell keresnünk.

A khorologikus értelmezésnek Müller-Karpe által már a hetvenes években taglalt lehetőségei⁴² is absztrakciók. A „temetkezési körzetek” megállapításának az alapja pl. a sírpítészet jellege, a halottak ellátása (ruházat, sírmellékletek), a temetkezési mód és a halottakról való megemlékezés mikéntje. A „települési körzetek” megállapításának alapja az építkezés jellege, a településforma (majorság, tanya, falu), a település morfológiája és a településterületek. A „ruhaviselési körzetek” alapja maguk a ruhadarabok (textilneműk), a fémről készült záruk (tűk és fibulák), övek, kar- és fejdíszek. Ezek a kritériumok csak analitikus kombináció révén válnak regionális csoportosulások ismérveivé. A valóságban az egyes ismérvek elterjedési képei metszik egymást, a változások pedig eltérő ütemben zajlanak. David Clarke „politeisztikus modellje”⁴³ éppen ezt a heterogenitást és sokféleséget állította a középpontba. Ha már az említett „körzetek” is osztályozást jelentenek, mennyivel inkább absztrakció ezek „kulturterekké” és „régészeti kultúrákká” kombinálása!

A „kulturter” vagy az „régészeti kultúra” modellje tehát kategorizációs, az anyagot és a megfigyeléseket rendező eszköz. A történeti értelmezéseknek ezt szem előtt kell tartaniuk, nem szabad azonnal a „régészeti kultúrával” kezdeniük. A cél inkább az, hogy az egyes jelenségeket is történelmi relevanciájukra nézve vizsgálják meg. Az ismérvek minden egyes kombinációját, minden új absztrakciós szintet ellenőrizni kell, hogy csakugyan rendelkeznek-e pótlólagos magyarázó erővel. Csakis így van mód a történeti megismerés gyarapítására. A „kulturter” mint magyarázat a „törzsi terület” helyett csak akkor jelent módszertani előnyt, ha a „kulturteret” sem tekintjük homogénnek és élesen elkülöníthetőnek. Tagadhatatlanul léteznek kapcsolatok a különféle „életterületek” között, ám a többé vagy kevésbé „szabályszerű egybeesés” még semmit sem „magyaráz”. Azt kell valószínűvé tennünk, hogy a különféle területek – például a lakóházépítés és a temetkezési forma, a kerámiastílus és a várépítés – között (oksági, történelmi vagy kulturális) kapcsolat volt. Természetesen lényegesen kisebb problémát jelent és sokkal fontosabb az ilyen globális magyarázatoknál, hogy elkülönítve megvizsgáljuk a „kultúra” vagy egy kultúra különféle ismérveit és területeit. Ez esetben a kultúrák differenciáltsága polikauzális magyarázatokban tükröződik.

A rekonstruált északnyugati-szláv bevándorlócsoporthoz helyett a különböző házépítési formák magyarázatoként rákérdezhetünk például éghajlati és földtani tényezőkre, a növényzetre és a kulturális hagyományokra, a várépítés megváltozásáért felelőssé tehetjük a politikai és társadalmi fejlődést, a sírok eltérő tradícióit pedig visszavezethetjük az egyetemesen elterjedt halottégetés esetén használt különböző sírformákra (urnás temetkezés, illetve a hamvak szétszórása).

⁴² Müller-Karpe 1975: 74–80.

⁴³ Clarke 1968: 246. 53. ábra

A fibulák regionálisan jellemző formái elsősorban „divatövezeteket” (kommunikációt) és „értékesítési területeket” dokumentálnak, mivel más ruházati tárgyak sokszor ettől eltérő elterjedési súlypontokat mutatnak. Ilyen „sűrű”, strukturális leírások és értelmezések alapján már tovább absztrahálhatunk és „kulturtereket” is megkülönböztethetünk. Ha ily módon elkerüljük az egyes esetek elhamarkodott és egyoldalú magyarázatait, kellő mozgásterünk marad ahhoz, hogy a különféle részértelmezéseket egymással összemérjük.

KULTURÁLIS VAGY ETNIKAI FOLYTONOSSÁG?

Egyesek azt remélték, hogy ha a kulturális folytonossági sorokat visszakövetik a múltba, akkor a germánok történelmét jóval az írásos hagyomány kezdetein túlra meghosszabbíthatják, s így végül megállapíthatják „eredeti” származásukat. Ugyanilyen módon keresték és keresik „a” kelták és „a” szlávok „eredetét”, vagy legalábbis amennyire lehetséges, igyekeznek visszakövetni történelmüket a prehistorikus időkbe. Széles körben elterjedt az az igény, hogy tetten érjük a *legelső* kezdeteket. Ez az igyekezet azonban csak (nyelvi) nagycsoportok esetében járt „sikerrel”. Szűkebb kötelékek kapcsán, amelyeket a források többek között *gentes*nek („törzsek”) neveznek, nemigen sikerült feltárni kulturális folytonossági sorokat. Ezek ugyanis túlságosan kevés olyan kulturális vonást mutatnak, amelyek megkülönböztetik őket szomszédaiktól. Ehelyett inkább a kulturális hasonlóság a jellemző. Csak ha a nyomon követendő csoportokat kellően tágra szabjuk, akkor válik a kulturális habitus olyan nyilvánvalóvá, hogy végigkövethetjük a múlt mélyébe nyúló folytonosságokat, és kereshetjük a „gyökereket”. Mert hiszen a kulturális jegyek térbeli (földrajzi) határait csak így vonhatjuk meg olyan egyértelműen, hogy kirajzolódjanak az időbeli összekötetési vonalak.

De mit is jelent a „kontinuitás”?⁴⁴ A fogalom ellentmondásosnak bizonyul. Az abszolút kulturális törés és a benépesültség teljes megszakadása ugyanis történelmileg nagyon kivételes jelenség. A folytonosság és annak megszakadása szinte mindig egyszerre is megfigyelhető. A mélyreható, sokszor még a kortársak által is ilyennek észlelt változások a múlt számos kulturális vonását „megőrzik”. Az, hogy a tovább ható „hagyományokat” vagy éppen az „újrakezdést” toljuk előtérbe, nem annyira az alapvető módszertani megfontolásokon és tapasztalati megfigyeléseken múlik, mint inkább a különféle motívumokból táplálkozó *értékelésen*.⁴⁵ Ezért aztán aligha van mód arra, hogy kötelező érvényű kritériumokat adjunk meg a megkülönböztetéshez: „Mit jelentsen a »folytonosság«? Milyen szé-

⁴⁴ A kérdéshez általában Knopf 2001: 11–31; Eggert 2001: 296–307; *Kontinuität–Diskontinuität* 1973; *Kontinuität?* 1969; Baumgartner 1997; a felfogások áttekintését lásd von der Pot 1999.

⁴⁵ A „kontinuitás” fogalma és koncepciója tehát nélkülöz minden magyarázóerőt; inkább „a történelem összefüggése iránti meta-empirikus érdeklődést” tükrözi; Baumgartner 1997: 48.

les legyen a híd, s milyen mély lehet a szakadék?”⁴⁶ A folytonosság viszonylagos, és ez a viszonylagosság lehetetlenné teszi a kötelező érvényű megállapításokat.

Ezek szerint a kulturális folytonosság nem valami különös jelenség – vagy egyenesen kivétel. Közép-Európában a mezolitikum, illetve a neolitikum óta minden regionális különbség ellenére messzemenően töretlen, átfogó és a terület egészét lefedő lakottsági viszonyok uralkodnak. Hosszú távon a kultúrvidék (a lokális és regionális visszaesések és elnéptelenedési folyamatok dacára) egyre szélesedik és kitolódik. Kulturális érintkezés és kulturális kapcsolatok – vagy éppen időben tekintve: kontinuitások – ezért mindenütt kimutathatók,⁴⁷ vagyis nem vagyunk feltételezésekre utalva. Nem sok értelme van viszont annak, hogy ezeket a folytonosságokat általános társadalmi és gazdasági viszonyokra is kiterjesszük,⁴⁸ mivel ez az eljárás nem tarthat számot semmilyen specifikus meggyőzőerőre, hanem csupán banalitásokat rögzít. A folytonossági sorok egyenes vonalú követése szinte szükségképpen vezet az autochtónia elképzéséhez,⁴⁹ mivel ez mindig a folytonosan lakott területekhez tapad. Ezek közvetlen kapcsolódási pontokat jelentenek a nacionalista diskurzus számára – és fordítva. A „vándorlásokat” ez a megközelítés messzemenően kizárja (vagy egyirányúnak látja, mint pl. Kossinna).

A kulturális – akárcsak a nyelvi, történelmi és politikai – fejlődés különböző ritmusokban zajlik, ahogy Braudel vagy az Annales-iskola gondolta. A hatást gyakorló tényezők, a kölcsönös egymásra hatások és függőségek szerint nem csupán különböző fejlődési sebességek adódnak, hanem a változások különféleképpen érintik az egyes területeket is. Így például lehetséges, hogy a kerámiastílusok egészen másként változnak, mint a temetkezési formák, a házépítés nem függ közvetlenül össze a fegyverek fejlődésével, az ékszerek formája a mezőgazdasággal. A tárgyi kultúra e különböző területeit ezért a kölcsönös hatások ellenére – nagy, absztrakt vonulatoktól eltekintve – bajosan állíthatjuk párhuzamba. Túlságosan különbözőek a kontinuitások és diszkontinuitások sebességei, okai és összefüggései. Ez a „nem-egyidejű egyidejűségének” a problémája, amely felett az evolucionista irányultságú munkák könnyen elsiklanak. Az Imperium Romanum azt példázza, mennyire „tradicionális” maradt a művészet a 2. és az 5. század között, miközben mélyreható vallási fordulatok zajlottak le, vagyis a keresztények a megörökölt kifejezési formákat használták⁵⁰ – a kulturális kontinuitások tehát elfednék a vallási diszkontinuitásokat, ha nem állnának rendelkezésünkre írásos források.

⁴⁶ Demandt 2001: 209, 1984: 233–241. Vö. Goetz–Reimitz 2001; Steuer 2001c.

⁴⁷ Ezt mutatják például a régészeti kultúrák olyan elhatárolásai, amelyek több különböző fázist átívelően legalább négy vagy öt évszázadot felölelnek.

⁴⁸ Mint pl. Kostrzewski (1965) teszi.

⁴⁹ Például Georgiev (1984: 73) Bulgária kapcsán a következőket állapítja meg: „az régészeti anyagok, adatok és megfigyelések egyértelműen azt mutatják, hogy – az egyes korszakok és fejlődési szakaszok közti hiátusok ellenére – a legkorábbi neolitikum kezdetétől (Karanovo I típus) a prehistorikus fejlődés végéig Dél-Bulgáriában *kontinuitás* mutatkozik azon *törzsek* kultúrtörténeti fejlődésében, amelyek ezt a teret lakták”. (Kiemelés tőlem – S. B.)

⁵⁰ Elsner 1998.

Nem létezik olyan egy nyomsávós hagyomány, amely az időben visszafelé lépegetve végigkövethető lenne. A mindig új hatások és tényezők a fejlődési folyamatok sokféleségét eredményezték, amelyeket nem lehet úgy megragadni, hogy tipizáló módon néhány fő vonulatra redukáljuk őket.

A sok esetben feltételezett kontinuitások mellett számos törést és újjítást is megfigyelhetünk. A kontinuitások keresése azzal a kérdéssel szembesül, hogy vajon *mely* kontinuitások érdemesek a nyomon követésre. Attól függően, hogy a tárgyi kultúra mely területét választjuk, más és más eredményekkel számolhatunk.⁵¹ Az elemzések gyakran a „régészeti kultúrák” közti átmenetre összpontosítanak, mint például a Hallstatt- és a La Tène-kultúra esetében.⁵² Eközben könnyen elsikkad, hogy ez a „kultúraváltás” elsősorban egy néhány kiválasztott ismérv szerint elvégzett régészeti osztályozásból fakad. Rendszertani szempontból nincs különbség aközött, hogy egy adott „régészeti kultúrán” belül, vagy két „kultúrát” átívelően vizsgáljuk a fejlődési vonulatokat. A két „kultúra” közti átmeneteknél a hasonlóságok mindig nagyobbak, mint egyazon „régészeti kultúra” kezdete és vége között.⁵³

Ha már a tárgyi kultúrán belül is eltérő kapcsolódások és fejlődési folyamatok ragadhatók meg, akkor a történelmi fejlődés más aspektusaival – amilyen a nyelv és az (etnikai) identitás – nem remélhetünk közvetlen megfeleltetéseket. A nyelvi és a történelmi fejlődésfolyamatok ugyancsak eltérő ritmst követnek és eltérő behatásoknak engednek. Ha eltekintünk az „régészeti kultúrák” osztályozásától, elvi okokból lehetetlennek tűnik a tárgyi kultúra kontinuitásából és szakadásaiból a nyelv vagy az identitás megőrződésére vagy megváltozására következtetni. Az egyik terület változásai nem feltétlenül tükrözik egy másik terület változásait. Ezenkívül az egyes konkrét esetben azt sem tudjuk, hogy vajon a tárgyi kultúra bizonyos elemei vagy esetleg a nyelv nem voltak-e identitásteremtő tényezők, s ha igen, akkor miként. Ugyanezzel az alapvető problémával szembesülünk akkor is, ha a „kultúrát” jelrendszerként vagy ideológiaként fogjuk fel. Nem könnyű megítélni, hogy a tárgyi kultúra valamilyen megváltozása mennyiben utal a képzeletvilág változásaira is. Korabeli írásos híradások nélkül e téren nem teremthetünk világosságot.

Mindezek alapján az a paradigmaticusan Kossinna által megfogalmazott és ma is alkalmazott retrospektív módszer, amely kulturális kontinuitásokon keresztül etnikai kontinuitásokat akar nyomon követni, már kiindulásában módszertanilag problematikusnak bizonyul. Mert hiszen a tárgyi kultúra, a nyelv és az etnikum párhuzamain kívül aszinkron fejlődési folyamatok éppúgy lehetségesek és valószínűek. Az etnikai identitás kulturális szakadásokon keresztül is megőrződhet, s éppígy megfigyelhetünk kulturális kontinuitásokat etnikai változások

⁵¹ Ebből fakadnak az ókori és a középkori városok közti kontinuitásról és diszkontinuitásról zajló viták; Ward-Perkins 1997.

⁵² Vö. Chaume 1999.

⁵³ A késői antikvitást több vonás köti össze a korai középkorral, mint a korai középkort a késői középkorral.

közepette. Az egyikből nem következtethetünk a másikra. Ezen a ponton fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy voltaképpen mit is értünk az egyes konkrét esetekben „etnikai kontinuitásokon”. Ha a népesség (biológiai) kontinuitását vagy kulturális hagyományokat, akkor éppen a kontinuitás tűnik általánosnak. Az ilyen kontinuitások igen hosszú időszakokon (akár évezredekben) is átvélhetnek. Igen ám, de ennek megállapításával nem sokat nyertünk. Az egyes társadalmak önértelmezése szempontjából a „hagyománymag” és az elit-tudat a döntő, amelyeket nem *szükségképpen* határoznak meg kulturális kontinuitások, hanem egy adott kultúrtéren, illetve kulturális változáson belüli tudatos elhatárolódásban is megalapozódhatnak. Az érdekes kérdés ez esetben az, hogy a széles körű kulturális kontinuitások ellenére miért születtek új etnikai formációk. Hogyan is lehetne megkerülni a heurisztikai dilemmát?

Az ismert „népek” egytől egyig történelmileg keletkeztek, és nem hirtelen tűntek fel. Történelmi fejlődésfolyamatok, tényezők és helyzetek vezettek egy-egy új közösséghez születéséhez. E hit fokozatosan vagy nagy sebességgel alakult ki – és ugyanígy meg is szűnhetett. Sok olyan *gentes*ről tudunk, amelyeket egy-két évszázad múltán már nem említenek – helyükre új elnevezések lépnek, a megfigyelők pedig nem tudták megnevezni a pontos okokat. A népesség minden folytonossága ellenére az írásos hagyományoknak és az etnográfiai megfigyeléseknek köszönhetően számos olyan etnikai és politikai átalakulásról tudunk, amelyek történelmi háttere és kulturális hatása homályban marad. A kontinuitások és előfutárok keresése tehát csakhamar korlátokba ütközik, s ami az identitásokat illeti, egykettőre értelmét veszti – máskülönben végül mindig Ádámnál és Évánál lyukadnánk ki.

Mindezeket figyelembe véve, vajon továbbra is központi kérdésfeltevésnek számíthatnak-e az olyan kísérletek, amelyek a népesség régészeti kimutatható kontinuitásait igyekeznek megfeleltetni az etnikai önértelmezés fennmaradásának? Hadd említsünk két példát: a gótok Jordanes által megírt története a 6. századból nyilván azokat a bizánci közegben uralkodó felfogásokat tárja elénk, amelyek arról szóltak, honnan jöttek „a gótok” és mi jellemzi őket. A „tisztánlátás” igénye abból fakadt, hogy a „gót népek” sokrétű kulturális, társadalmi és gazdasági változásokon mentek keresztül. Éppen a nem kellően egyértelmű kulturális sajátosságok miatt volt az „identitásalapítás” szempontjából döntő jelentőségű valamilyen *origo gentis*. Kizárólag egy ilyen „intencionális történet” szolgálhatott politikai cselekvési keretekkel – miközben bizonyos „realitások” felett szemet hunytak. Ami az északnyugati-szlávokat illeti, hagyomány híján nem tudjuk, hogy az etnikai önértelmezés szempontjából relevánsak voltak-e hasonló „történelmi” származtatások. Mivel egyfelől egészen a Karoling-korig igen szűkösek voltak az uralmi viszonyok, másfelől a Přemyslidák és a Piastok dinasztikus legendái⁵⁴ már az érett középkorból származnak, nem számolhatunk felelevenített tradíciókkal. Így aztán valószínűtlen, hogy a korai középkor

⁵⁴ Prágai Kozma; Gallus Anonymus, vö. Graus 1980: 51–73.

roppant területeket érintő kulturális differenciálódási folyamatai (a temetkezés módjában, a házépítésben, a várépítésben, az agyagművességben) az etnikai elhatárolódás számára jelentőséggel bírtak.

Ugyanakkor a kulturális kontinuitások felkutatása mégis fontos támpontokkal szolgál. Ha elbúcsúzunk a kontinuitás elképzelésétől, és *különböző* területeket, illetve aspektusokat, kapcsolódásokat és fejlődési folyamatokat veszünk szemügyre, kirajzolódik valamilyen kulturális háló (3. ábra). Egy ilyen polikauzális magyarázat képes lehet a strukturális előfeltételek, a történelmi keretfeltételek és a kulturális fejlődési folyamatok adekvátabb leírására. A közlekedési és kommunikációs terek szükséges feltételei az (etnikai) közösségtudat vagy akár a nyelvi sajátosságok és a társadalmi kapcsolódások kialakulásának. E fejlődési folyamatok meggyőző feltáráshoz azonban nem kínálnak elégséges támpontot.

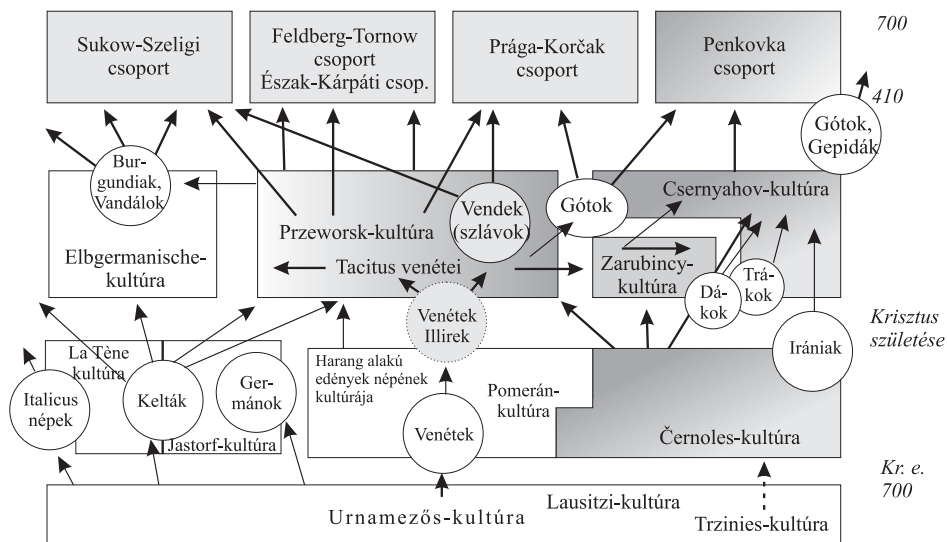
Ahelyett, hogy egy-egy „kontinuitást” visszakövetnénk, ameddig csak lehet, érdemes inkább a folytonos és a szakadós fejlődésfolyamatok *szembeállítására* helyezni a hangsúlyt. A „szakadásokat” okozhatják „külső” behatások vagy „innovatív” kezdeményezések, sőt olykor korábban „megszakadt” fejlődésfolyamatok felelevenítése is. Csak e szembeállítás alapján ítélnénk meg, mennyiben és milyen területeken volt egy adott kor tárgyi kultúrája (vagy akár gazdasági viszonyai) a megelőző időszak örököse, s milyen mértékben jellemezték új kezdeményezések. Így például a császárkori Germánia tekintetében a vaskori „tradíciók” keresése éppúgy fontos, mint az a kérdés, mennyiben határozta meg az Imperium közelsége a barbárok kultúráját, gazdaságát és társadalmát.⁵⁵ Ugyanígy „a sorostemető-civilizáció keletkezése” csak akkor magyarázható meg kielégítően, ha ezt a temetkezési formát különféle előfeltételek fundamentumán nyugvó újításként írjuk le.

A kora középkori nyugati-szlávok példáján különösen világosan látszik, hogy a tárgyi kultúra különféle „elemei” eltérő „kontinuitásokat” tükröznek. A 7. századtól megfigyelhető házépítési különbségeket az eltérő talajviszonyok, vízviszonyok és időjárási körülmények okozták; az építésmód ráadásul az idők során is változott, hiszen a veremházak fokozatosan kiszorultak. Várakat – bizonyos regionális eltérésekkel – csak a 8. vagy a 9. századtól építettek, vagyis ezeknek *nem* volt közös „eredetük”. A temetkezési formákba időről időre beépültek szomszédos kultúrákból származó hatások és minták is. A leggyorsabban a kerámiastílusok és -technológiák változtak. Az egyes kulturális jegyek fejlődése különböző mélységben ugyan, de visszakövethető, ám ezzel regionálisan és időben eltérő kombinációikról s így a „kultúra” egészéről még semmit sem mondtunk. A „kultúra” nem ragadható meg más-más időbeli mélységbe visszanyúló „hagyományok” és „kontinuitások” révén, hanem csakis régió- és korszecifikusan írható le.

⁵⁵ Vö. Völling 1995.

3. ábra

A „régészeti kultúrák” közötti kapcsolódások Kelet-Közép-Európában a bronzkortól a kora középkorig

A körök történelmileg dokumentált csoportokat jelölnek, a négyszögek „archeológiai kultúrákat” szimbolizálnak. Az összefonódások sokasága miatt (ezeket nyilak jelölik) lehetetlen a döntő kulturális „hagyomány” végigkövetése. Egyik-másik „archeológiai kultúrát” ezért „soketnikumúnak” szokás nevezni. Az ábra valójában egyértelműen mutatja, hogy nincsenek végigkövethető „etnikai kontinuitások”. (Hermann 1986: 17. nyomán)

KULTÚRAVÁLTOZÁS VAGY ETNOGENEZIS?

Az etnikai identitások és az etnikai csoportok történelmileg jöttek létre. Az „etnikai csoportok” születésének, illetve kialakulásának az időpontját (időszakát) a régészet kulturális változások alapján igyekezett kinyomozni. Minthogy a régészeti anyag szüntelen változásokról tanúskodik, különleges, jellegzetes kritériumokat kellett találni. A tárgyi kultúra világosan felismerhető, azaz átfogó és mélyreható megújulásaira („szakadásokra”) volt szükség. Egy olyan döntő politikai fejlődést, mint amilyen egy „nép” keletkezése, csakis éppily döntő kulturális változásokkal együtt tudták elképzelni. A változásoknak ezenkívül kellő gyorsasággal kellett lezajlaniuk, mivel az „etnikai csoportok” keletkezését rövid aktusnak képzelték, amelyhez azután a „nép” voltaképpeni történelme csatlakozik. Úgy tűnt, hogy ilyen gyökeres újítások mindenekelőtt régészeti „korszakhatárokon” történtek (például a Hallstatt- és a La Tène-kor között), míg a nagy klasszifikációs

időszakokon belüli kronológiai fázisok (például La Tène A–D, vagy Jastorf I–II) csupán fokozatos változásokat különböztetnek meg.

Mindezek a megfontolások abból indultak ki, hogy az etnikai identitás, a tárgyi kultúra és a nyelv terén zajló történelmi változások gyakorlatilag szinkronikusan zajlanak. Szinte elképzelhetetlennek tűnt, hogy a tárgyi kultúrában bekövetkezett jelentős újítások nem jelentettek egyúttal mindig hasonlóan lényegbevágó változásokat az etnikai identitásban és elhatárolódásban, illetve a nyelvfejlődés terén. Ezek a feltételezett „belső összefüggések” a különböző „életterületek” között egyúttal belső homogenitást és az etnikumok vagy társadalmak éles külső elhatárolódását is sugallták. Ez az eljárás csak akkor nem okoz módszertani problémát, ha a tárgyi kultúrát és az etnicitást, a nyelvet és a népességet szabályszerűen egybevágó egységeknek fogjuk fel.

Érdekes, hogy ezen a módon mindmáig szinte kizárólag nyelvcsoportok keletkezésének, illetve „európai népek etnogenezisének” jártak utána.⁵⁶ Csak hogy ez az eljárás tudományos terminusok életlen, elleplező használatán alapszik. Az egyes nyelvcsoportoknak – mint a keltáknak, a germánoknak, a szlávoknak – nem volt átfogó, az adott nyelv minden beszélőjét felölelő közösségi érzése, amely közös cselekvést idézhetett volna elő. Ezért ezek nem voltak a szó szoros értelmében „etnikai csoportok”. Az említett törekvések célja, amelyek „a” kelták, „a” germánok és „a” szlávok eredetét firtatták, inkább a mindenkori „glottogenezis” felderítése volt – a nyelvek keletkezésének és kulturális hátterének a feltárása. Ezt az eljárást csakis az az *a priori* előfeltevés igazolhatja, hogy az „indoeurópai” nyelvek sokfelé differenciálódása széttartó kulturális változásokkal kapcsolódott össze. A végső előfeltevés szerint a nyelvi és a kulturális fejlődés feltétlenül párhuzamosan és szinkronikusan zajlik. Szorosabb értelemben etnikai csoportokra nézve mindmáig alig történtek kísérletek etnogenezisüknek a tárgyi kultúra alapján való kiderítésére. Ilyen kísérletekre csak nagyobb „törzsi szervezetek” (gótok, alemannok, wilz-ek) kapcsán került sor, amelyeket azonban nemigen sikerült kulturálisan egyértelműen elhatárolni a szomszédos csoportoktól, az időben korábbiaktól pedig egyáltalán nem.

A világosan felismerhető és megannyi fokozati sémában és kronológiai táblázatban rögzített kulturális változások ellenére mindenesetre nem kerülhetik el a figyelmünket a világos kontinuitások. A neolitikum óta minden kulturális változás közepette is mutatkoznak kontinuitások a benépesültségben. Ez volt a döntő oka azoknak a vitáknak, amelyek azt firtatták, mely időpontban múlták felül a diszkontinuitások a kontinuitásokat, s így mikorra tehető az adott (mo-

⁵⁶ Vö. *Ethnogenese europäischer Völker* 1986. – Az etnogenezis kifejezés feltehetőleg az 1920-as évek szovjet nyelvészetéből származik, Nyikolaj Jakovlevics Marr (1865–1934) köréből. Marr „stádiumelmélete” szerint a nyelv (mint a társadalmi felépítmény egyik eleme) és ezáltal az etnikum ugrásszerűen, a termelés móddal együtt fejlődik; vö. Slezkine 1996. De éppígy lehetséges, hogy a fogalom a „néppé válás” mühlmanni terminusának fordítása (Mühlmann 1942, 1944).

dern) „nép” „eredete”.⁵⁷ A kelták kapcsán az volt a kérdés, hogy a döntő kulturális változás az urnamezős-kultúra, a Hallstatt- vagy a La Tène kor kezdetére esik. A germánok esetében a kérdés így hangzott: a Jarstoffs-kultúra, az újabb vagy a régebbi („északi”) bronzkor, vagy esetleg már az újkőkori óta léteznek-e?⁵⁸ Ami a szlávokat illeti, az ő esetükben is vannak olyan megközelítések, amelyek ugyancsak a bronzkorig (legalábbis a lausitzi kultúráig) mennek vissza, mindazonáltal manapság a kora középkortól a római császárkorig terjedő kontinuitások kutatása áll az előtérben.

Az etnogenezis kulturális változásokból való megállapításának a módszertani problémája a következőképpen fogalmazható meg: milyen kulturális változás kapcsolható össze új etnikai-politikai formációk kialakulásával? Milyen kritériumok szerint tekinthető a kulturális kontinuitás vagy éppen a diszkontinuitás a döntőnek az etnikai csoportok állaga szempontjából? Az előző fejezetben taglalt kontinuitási problémákkal szemben a kérdés itt arra összpontosul, hogy a mindig meglévő kontinuitások közül melyek tekintendők relevánsnak. 1945 előtt általában a legmesszebbre visszanyúló „hagyományvonalakat” volt szokás kiemelni. A század derekától a kutatók óvatosabbá váltak, s ma már jobbra arra a „régészeti kultúrára” szorítkoznak, amely a keltákkal, germánokkal vagy szlávokkal történelmileg közvetlenül összekapcsolható kultúrát megelőzi. Mint ha a *legelső* kezdetekig, illetve az eredetekig hatoló kutatás eltakarná a kilátást. A mindenkori megközelítés mellett felhozott érvek nem alapvető módszertani jellegűek, hanem elsődlegesen a megváltozott politikai és tudományos keretfoglalásokon alapszanak.

Az etnogenezisnek, illetve egy *gens* „születésének” logikus előfeltétele, hogy noha a (kulturális) „előzmény” (szükséges, de nem elégséges) előfeltétele volt a fejlődési folyamatoknak, ám a lezajló változások új „minőséget”, új kulturális jellegzetességeket teremtettek. Ugyan a kulturális kontinuitások az új etnikai formációk kialakulásának a strukturális *bázisát* jelentették, de nem bizonyítékai a közvetlen kontinuitások értelmében vett „eredendőbb”, azaz régebbi etnikai összefüggéseknek. Az olyan nagycsoportok, mint a kelták, a germánok és a szlávok, de az etnikai csoportok is mintha „a semmiből” jönnének. Maga a kialakulás folyamata homályban marad, az írásos forrásokban csak az eredmény érhető tetten, amikor ezek a roppant kiterjedésű barbár csoportok megjelentek az antik megfigyelők tudatában. Ezeknek a kulturális kialakulási folyamatoknak a régészet is csak az eredményét világítja meg, nem magát a folyamatnak a menetét. Mivel az újonnan keletkező, illetve újonnan keletkezett regionális identitások nem *szükségképpen* csapódnak le a tárgyi kultúrában, az identitásváltások régészeti kutatása kettős módszertani problémával szembesül.

⁵⁷ Az érdeklődés hevessége lényegesen kisebb az olyan „népek” esetében, amelyek ma már nem léteznek, vagy amelyeket nem lehet közvetlen leszármazási sorba illeszteni mai nemzetekkel.

⁵⁸ Vö. azokat a fejtegetéseket, amelyek a germánokat a megalitikus és a zsinédíszes kerámia kultúrája „összeolvadásából” vélik eredeztethetőnek, pl. Wahle 1932: 69.

A feltevés szerint a három nagycsoport kialakulása a Mediterráneum vilá-gával való konfrontációjuk *előtti* időkben történt: a már létező nagycsoportok adott időpontban szembetalálkoztak ezzel a világgal. Mint említettük, a mate-riális kontinuitások nyomon követése csakhamar korlátokba ütközik, mihelyt a terület benépesültségének szakadásmentességénél többet akarunk bizonyítani. Különbféle kulturális változások kínálkoznak cezúrák gyanánt, ám a tradicionális osztályozó kronológiai sémák túlhangsúlyozzák egy-egy „régészeti kultúra” kezdetét és végét, míg a „belső” fejlődést szakadásmentesnek, folytonosnak láttatják. A kronológiai sémákban tehát problematikusak az „etnikai” megnevezések. E helyütt hadd utaljunk csak olyan megnevezésekre, mint az Égei-tenger világá-ban a „műkénéi” és a „hellászi”, Izrael, illetve Palesztina kapcsán pedig a „kána-ánita” és az „izraelita”.⁵⁹ Ezek a megjelölések azt sugallják, mintha közülük lenne ókori „népek” keletkezéséhez és létezéséhez, jóllehet kizárólag időbeli besorolásra szolgálnak.

Nemzeti előítéletek hatására mindhárom nagycsoportot visszavezették egé-szen a bronzkorig. Valójában ezek némi különbséggel *egymás után* bukkannak fel az írásos forrásokban (ami persze nem jelent prioritást vagy értékítéletet).⁶⁰ Amikor a germánok a Rajnán túl politikai jelentőségre tettek szert, a kelták akkor tagolódtak be az Imperiumba, s Gallia akkor vált római provinciává. Amikor szláv csoportok fosztogatva átlépték a Dunát, az Imperium földjén már „germán országok” épültek ki. E csoportok történeti volta azt is jelenti, hogy eltérő idő-ben jöttek létre – és tűntek is el. Az egyidejű, „eredeti” gyökerek keresése mindig eredménytelen lesz. Ugyanakkor a nem-egyidejűség felismerése nyomán lehet-ségesé válik, hogy a kulturális „eredetek” a térben ne feltétlenül zárják ki egy-mást – azaz a „kelta” vidék a Rajna jobb partján „germánna” lehetett, a „germán” vidék pedig az Elbától keletre „szlávva”.⁶¹ Az, hogy a források a megelőző időkről „hallgatnak”, aligha a történetírás véletlenje vagy a források problémája, hanem inkább valós fejlődési folyamatok lenyomata. A kelták, a germánok és a szlávok szerepe a Mediterráneum világgal való összeütközésükből bontakozott ki, s csak ebben a kölcsönhatásban tettek szert valós jelentőségre (ha nem is szükségkép-pen valami átfogó közösségtudatra). A másság mindkét oldalon identitást terem-tett. Mindazonáltal csak a közvetlen találkozásban vált ez a besorolás fontossá, s így maradhatott „identifikációs” kategória. Sem a kelták, sem a germánok, sem a szlávok körében nem létezett soha valami átfogó, ilyen roppant térségeket fel-ölelő identitás. Az identitás regionális korlátok között maradt, mivel a közvetlen környezet alkotta a mindennapok cselekvési kereteit.

⁵⁹ Vö. Buchholz 1987: 15; Mazar 1993: 174–530 (középső bronzkor II a vaskorig). – Az „etnikai-lag” címkézett kronológiai rendszerek legabszurdabb példája Petersen 1935, aki a bronzkort és a vaskort „kora germán kornak” nevezte.

⁶⁰ A németeknek ugyanolyan sok, illetve ugyanolyan kevés közülük van a germánokhoz, mint az íreknek vagy a franciáknak a keltákhoz és a gallokhoz, és mint a cseheknek, a lengyeleknek vagy az oroszoknak a korai szlávokhoz.

⁶¹ Erre utal a „preszláv” helységnevek teljes hiánya az Elbától keletre.

Az eredetkérdés azért vall kudarcot, mert temérdek kulturális gyökeret figyelhetünk meg, ám a „meghatározó” gyökér elvi okokból nem azonosítható be. A döntő az az „újdonság”, ami a gyökereknek ebből a szövevényéből létrejött⁶² – ez pedig csak az írásos hagyomány megjelenésével válik megragadhatóvá. Az átfogó kommunikációs, forgalmi és kulturális terek belső és külső fejlődési folyamatok révén jöttek létre meghatározott keretfeltételek között – nem pedig valamiféle természeti folyamat során önmagukból. Egy másik kérdés a nyelv fejlődése, amely nem kapcsolódik közvetlenül össze a kulturális fejlődéssel és az etnikai csoportok képződésével. A nyelvészet azt feltételezi, hogy az egyes nyelvek fokozatosan, az idők mélyébe visszanyúló differenciálódási folyamatok során alakultak ki. E felfogás szerint már a megragadható kulturális és politikai fejlődésfolyamatok kezdetei előtt is léteztek olyan népeiségek, amelyek kelta, germán vagy szláv nyelven beszéltek. Hogy a nyelvek hol alakultak ki, és mekkorák voltak az őket használó csoportok, az számunkra megismerhetetlen. Az a remény, hogy ezen a ponton a történeti antropológia továbbsegíthet, megalapozatlan. A történeti antropológia képes arra, hogy a népesség kontinuitásait és a génkészlet változásait feltárja, de egyének és társadalmak kulturális besorolását nem világíthatja meg. „Az antropológia nézőpontjából” semmit sem mondhatunk az „európai népek etnogeneziséről”, mert ezeknek semmi közük biológiai összefüggésekhez.⁶³

Az etnogenezis folyamatainak a függése specifikus történelmi körülményektől azt jelenti, hogy az etnogenezisnek különböző „típusai” kell hogy legyenek.⁶⁴ Nemcsak a keletkezési folyamatok különböznek, hanem az etnikai csoportok szerkezete maga is eltér. Már ez okból sem létezhet egyetemes összefüggés a tárgyi kultúra egyértelmű változásai és az etnogenezis között. Mivel az etnikai csoportok nem változhatatlan egységek, hanem nyílt dinamikus rendszerekként szakadatlanul – bár gyakran észrevétlenül – változnak,⁶⁵ nem könnyű elkülöníteni egy-egy etnogenetikai folyamatot. Legfeljebb arra van mód, hogy a fokozatos változás fázisait megkülönböztessük a gyors változásokéitól, és az utóbbiakat akár etnogenezisnek minősítsük. De azt is vallhatjuk, hogy az etnogenezis folyamatai szüntelenül zajlanak. „Az etnogenezis, a törzsképződés folyamatai nyitott folyamatok, amelyek alapján véve sohasem zárulnak le végleg. [...] A népek [...] állandó változásoknak vannak kitéve, így bizonyos idő elteltével önmaguk homonímiáivá válnak.”⁶⁶ Ebben a történelmi perspektívában a kontinuitások és a genetikai folyamatok megkülönböztetése elmosódik. Analitikus osztályozásról van tehát szó.

A szűkebb értelemben vett etnikai csoportok a korai történelemben többnyire fokozatosan képződtek. Az allemand-ok, a bajorok, a wilz-ek és az abodriták

⁶² Vö. Clarke 1968: 147, 20/b és d ábra.

⁶³ Lásd ezzel szemben pl. *Ethnogenese europäischer Völker* 1986, amely már a címében is ezt állítja.

⁶⁴ Vö. *Typen der Ethnogenese* 1990a; Wolfram 1998.

⁶⁵ Ez hasonlatos a „változási kontinuum” eliaszi koncepciójához, vö. Norbert Elias 1988: 191. 3. jegyz.

⁶⁶ Wolfram 1995: 15.

hosszú folyamatok során születtek meg. Ennek előfeltétele volt stabil, politikailag sikeres „kristályosodási középpontok” megléte, hitelt érdemlő hitbeli hagyományokkal. A fejlődés kezdetén valamilyen politikai összefüggés állt (uralom és dominancia), amely az etnogenetikai folyamatok „territoriális” kereteit is adta.⁶⁷ Ebből a perspektívából a kommunikációs terek megléte *egy* előfeltétel volt a többi között. A tartós kohézió döntő alapja nemegyszer hagyományok társas érintkezéseiben zajló „kitalálása” volt – ez lett a meggyőző *origo*. Ez a ténylegesen meglévő adottságokat és a megkonstruált folyamatokat egyetlen mitikus vagy „intencionális történetté” kapcsolta össze, a társadalmat összetartó „kulturális emlékezetté”.

Az is előfordult, hogy az etnogenezis egy adott terület benépesülésével párhuzamosan zajlott. A bajorok és az alemannok, az abodriták és a wilz-ek, az izlandiak és a magyarok nem bevándoroltak a későbbi településterületekre, hanem csak ott alakultak egyáltalán ki valamiféle „colluvium gentium”-ból. Éppígy az „új német törzsek”, amelyek Németország keleti részén az érett középkorban zajló keleti letelepedéssel jöttek létre (pomeránok, mecklenburgok, brandenburgok), gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok szülöttei. Az ilyen „honfoglalásokkal”,⁶⁸ illetve országépítéssel összekapcsolódó kulturális változások azonban elsősorban új kommunikációs terek kialakulását dokumentálják. Ebből az uralom vagy éppen identitások megszilárdulása közvetlenül nem olvasható ki – ezek önállóan is fejlődhetnek, sőt akár a szóban forgó kultúrtereken belüli elhatárolódás irányába is alakulhatnak. Az etnikai csoportok ugyanis politikailag és társadalmilag meghatározottak, elhatárolódásukhoz azonban rugalmasan és szimbolikusan felhasználnak kulturális és nyelvi jegyeket.

Rendszertani szempontból a „kontinuitások” és az „etnogenezisek” szorosan összetartoznak; a kettő közt az a különbség, hogy a hangsúly a folytonos vagy a szakadós fejlődési folyamatokra esik-e. A tárgyi kultúra (akárcsak az egész kultúra) változása nem különleges eset, hanem mindennapi, szüntelenül zajló folyamat. A kontinuitások általános megléte megköveteli, hogy összemérjük a jelentőségüket az újításokéval. A mélyreható, minden területet érintő szakadások ritkák. Mintha ennek lenne egyik példája Kelet-Közép-Európa „szlavizálódása” – azonban ezt a tárgyi kultúra alapján nem lehet részletekbe menően bizonyítani. Korábban lakatlan területek régészeti megragadott első benépesülése kézenfekvővé teheti, hogy új etnikumok születéséről van szó – de bizonyítani nem tudja. Az új kezdemények többnyire a tárgyi kultúra egyes elemeiben mutatkoznak. Ezért az egyes aspektusokat először külön-külön kell megvizsgálni, hogy azután összehasonlítható legyen a fejlődésük. Ily módon világossá válik a folytatódás és az újrakezdés párhuzamossága, ami további elemzésekre ad alkalmat: Mit jelent, ha megváltozik az agyagművesség vagy az ékszerkészítés stílusa, miközben a gazdasági viszonyok, a települési és a temetkezési formák változatlanok maradnak?

⁶⁷ Vö. kissé más értelemben Herrmann 1987.

⁶⁸ Corradini 2001.

Ha választ találunk arra, hogy a változások mely aspektusokat milyen mértékben érintettek, és milyen gyorsan, mennyire párhuzamosan, szinkronikusan vagy térben egybeesve zajlottak, akkor már következtethetünk a kultúrafejlődés dinamikájára. A mezőgazdasági viszonyok csak lassan, fokozatosan változtak, ezért ott a fontos újítások (istállózás, váltóeke, új gabonafajták termesztése, új állatfajták tartása vagy bizonyos fajták feltűnő preferálása) különös, alapvető jelentőséggel bírtak. A „divat” változásai a kerámiaformák és -díszítések, az ékszerek vagy az öltözködés terén viszonylag gyorsan zajlottak és gyakran történtek,⁶⁹ ezért nem szabad túlértékelnünk őket. Az új ékszerformák iránti szükséglet azonban technológiai újításokat is kikényszeríthetett, s így további, akár gazdasági vagy éppen társadalmi hatásokkal is járhatott, ha a hozzáférés nem volt mindenki számára lehetséges. Az ilyen megfontolások és összehasonlítások teszik szerkezeti szempontból érdekessé a kulturális változásokat.

VÁNDORLÁSOK VAGY CSEREVISZONYOK?

Az írásos források az ókor óta sok esetben számolnak be kisebb-nagyobb csoportok vándorlásairól. Még ha kétséggel fogadjuk is az antik etnográfia egy-egy irodalmi toposzát, a prehistorikus vagy a korai történelmi migráció léte nem lehet kérdéses.⁷⁰ Emberek igen különböző mozgásai voltak ezek. Az egyének és kíséretük – nemritkán túlértékelt⁷¹ – mobilitásán kívül (exogám házassági viszonyok, „kereskedők”, „kalandorok”, követek) kisebb-nagyobb csoportok is úton voltak.⁷² A harcoló csapatokon kívül nagyobb fosztogató csoportok is nagy sebességgel jártak keresztül-kasul Európán, de nagyobb szabású „honfoglalások”, országépítések és gyarmatosítások is zajlottak – a neolitikum kezdetétől (vonaldíszes kerámia) Izland és Grönland benépesülésén át egészen az érett középkor keleti terjeszkedéséig.⁷³ Következésképp a vándorlások különböző modelljeit kell feltételeznünk.⁷⁴ Ezek között a teljes népességek mozgása értelmében vett „népvándorlások” jelentették a történelmi kivételt.⁷⁵ Legtöbbször az egyes populációk egyes részei vagy alsocsoportjai „vándoroltak”. Történelmi és régészeti szempontból többnyire

⁶⁹ Csakis ezért jelentenek fontos segédeszközt a kronológia számára.

⁷⁰ Anthony 1990; Pohl 2002a.

⁷¹ Wierschowski (1995: 270–272) hangsúlyozza, hogy még a Római Birodalom roppant területeken tájékozódó viszonyai közepette is csak az emberek kis része engedhette meg magának a mobilitást. Galliában kizárólag „kereskedők, szállítók és alkalmazottaik” tettek gazdasági okokból nagyobb utazásokat. Amennyire a feliratokból megítélhető, a nők aránya egyötöd résznél is kisebb volt (1995: 262).

⁷² Ezt igazolja pl. igen sok runafeliratos kő a viking korból, noha ezek az összallományoknak csak kis részét teszik ki; Larsson 1990.

⁷³ Vö. *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen* 1993, 1994; Böhme 1996b.

⁷⁴ Dobesch 1983.

⁷⁵ Schmidt 1778 óta a „migratio gentium” középkori latin fogalmát tévesen „népvándorlásnak” fordítják. Ez a félresikerült tükörfordítás a 19–20. századi népfogalom összefüggésében nem ritkán vezetett ókori források félreértéséhez: Wolfram 1990: 17.

a migrációk három aspektusa érdekes: az „(ős)haza” vagy kiindulási terület, maga a vándorlás, és a más régióban (új hazában) való letelepedés.⁷⁶

A hadjáratok, a vándorlások és a „honfoglalások” nem tetszőlegesen és véletlenszerűen zajlottak, mint egyik-másik rablólháború. Ehelyett inkább „hagyományos” forgalmi nyomvonalakhoz igazodtak (4. ábra).⁷⁷ Ezeket a kapcsolódási útvonalakat és kommunikációs összeköttetéseket természetes-geográfiai és történelmi-kulturális körülmények határozták meg, és sokszor több évszázadon át is használatban voltak – a pusztai népek (a kimmerektől és a szkítáktól kezdve a hunokon és avarokon át a magyarokig és a törökökig) „inváziója” Kelet, illetve Belső-Ázsia felől mindig ugyanabból az irányból érkezett. E betörési vonalak mentén ugyanakkor olyan régiókon átívelő csere-útvonalak is húzódtak, amelyek nagy távolságokat hidaltak át. Gondoljunk csak – találmra említve – a neolitikus Spondylus-kagylóra, a gránátalma kora középkori beszerzésére Dél-Ázsiából, a helgő-i Buddha-szoborra, a viking kori ezüstbehozatalra a Volgán keresztül arab hatalmi övezetekből, vagy éppen a „selyemútra”.

A késő-órkori–kora-középkori „népvándorlások” „pályái” ősi kommunikációs és csereútvonalakkal esnek egybe. Az régészeti anyagban mutatkozó egybeesések és hasonlóságok ezért nem közvetlenül népességmozgásokról tanúskodnak, noha ezeket a kora középkorban többnyire visszatekintve ábrázolták (Jordanes, Paulus Diaconus).⁷⁸ A gótok hírül adott „portyái” a Visztulától a Bugon és a Dnyeszteren át a Fekete-tengerig, vagy a langobárdok hadjáratai az Elbától a Dunáig és Itáliáig hagyományos érintkezési útvonalakat követtek, amelyeket az régészeti anyag „típusaiból” újra és újra megrajzolhatunk.⁷⁹ Ez nem valami meglepő felfedezés, hiszen a vándorlások szükségképpen ezekhez a híreket és árukat közvetítő útvonalakhoz igazodtak. Csakhogy ezen egybeesések miatt még nem feltételezhetjük, hogy a javak cseréje mindig összekapcsolódott nagyobb csoportok mozgásaival.

Az alapvető módszertani probléma abban rejlik, hogy miként lehet egyének vagy csoportok vándorlásait megalapozottan elválasztani a „javak” cserélődésétől (3. táblázat).⁸⁰ Ugyanaz a tényállás, illetve a leleteknek ugyanaz az elterjedtsége dinamikus emberek mobilitásaként, statikusan pedig strukturális érintkezésként, illetve kulturális terjedésként magyarázható. A tárgyi kultúra különféle régiók és „idegen tárgyak” között mutatkozó hasonlóságaiban mindkét folyamat tükröződik. E hasonlóságok, amelyeket „importnak” is neveznek, mutatják a cserefolyamatok, illetve a vándorlás irányát. Mindezek alapján csak megszorításokkal igaz, hogy „a migrációk kimutatására szolgáló egyetemes eszközkészletet, elsősorban a kivándorlási és a bevándorlási tér tényállásainak összekapcsolásával, [...] mára messzemenően próbára tettük, továbbfejlesztettük és kifinomítottuk.”⁸¹ Mindmáig nem

⁷⁶ Lásd pl. a gótok, a langobárdok és a nyugati-szlávok esetét.

⁷⁷ Steuer 1998a: 285–87. – Vö. Menke 1987.

⁷⁸ Goffart 1988: 20–111, 329–431.

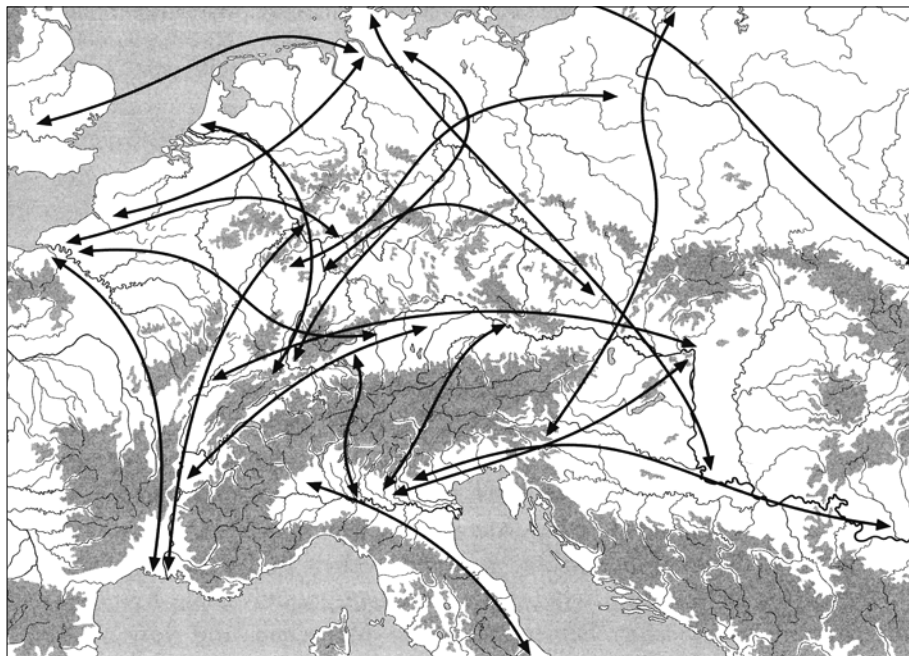
⁷⁹ Lásd pl. Näsman 1998: 265. 2. ábra (üvegedények).

⁸⁰ *Migrations and invasions* 1997; Böhme 1996b.

⁸¹ Bierbauer 1994: 76.

4. ábra

„Forgalmi nyomvonalak” a késő ókori és kora középkori Közép-Európában

A különböző ruházati tárgyak (fibulák) vagy agyagedény-formák (a császárkor tojás alakú fazekai, kora középkori bepecsételt kerámiák) elterjedési képei széles körű összeköttetéseket bizonyítanak, amelyeket itt sematikus nyilak jelölnek. A vaskortól a középkorig ezekhez és további nyomvonalakhoz igazodott a kommunikáció, amelyeket többek között a nagy folyamatok is „kijelöltek”, de amelyek ugyanakkor különböző „kultúrterek” kölcsönviszonyait is tükrözték. A hosszú időn át fennálló útvonalakat követték a katonai seregek és a vándorok is. Ezért aztán a csere és a migráció elkülönítése nem könnyű feladat (Steuer nyomán 1998: 286. 1. ábra).

sikerült egyértelmű, egyetemes kritériumokat meghatározni az emberek és a „javak” mozgásának megkülönböztetésére. Hogy mikor melyik magyarázatot preferáljuk, az elsődlegesen az archeológia kor(szellem)függő kérdésfeltevéseire, s nem annyira módszertani megfontolásokra vezethető vissza;⁸² ezenkívül szerepet játszik benne az antikvárius kutatás mindenkori állása.⁸³ A „vándorlások” koncepciója közvetlenül verseng az autochtónia-felfogással. E kettő, ha abszolútizálják őket, kölcsönösen kizárja egymást.

⁸² Härke 1997b.

⁸³ Kahrstedt 1937/38: 401: „Annál kézenfekvőbbnek tűnt a vándorlás, minél hiányosabb volt a talajleletek anyaga, s így minél nagyobb volt a távolság a régebbi és az újabb nekropolisz vagy település fiziognómiája között. Minél inkább záródnak a hézagok, annál inkább erősödik a kontinuitás, annál nehezebbé válik valódi ugrások kimutatása.”

3. táblázat

Az érintkezés különböző formái a viking korban a Keleti-tenger mellékén

Társadalmi integrálódással járó érintkezések	Társadalmi integráció nélküli érintkezések
Találkozás és kommunikáció	Rablóhadjáratok
Testvéri szövetség, házasodási kapcsolatok	Portyák és háborúk
Inkább szimbolikus sarcfizetési viszonyok	A pusztaság létezését fenyegető sarcfizetési viszonyok
kereskedelmi és cserekapcsolatai	Gyarmatosítás (meglévő települések elpusztítása)
Gyarmatosítás (enklávék)	

Valamennyi feltüntetett kapcsolat hagyhatott materiális nyomokat – anélkül, hogy e maradványokból közvetlenül következtethetnénk a kapcsolatok jellegére. A tárgyi kultúra és az érintkezési forma között ugyanis nincsenek egyértelmű kölcsönviszonyok. (Callmer 1992 nyomán; vö. Müller-Wille 1997; Stalsberg 1989: 465–467.)

A „kapcsolatok” irányát a valószínű termelési, illetve származási tér révén határozhatjuk meg, amelyet leginkább az elterjedés súlypontja alapján deríthetünk ki. Csakhogy ennek során módszertani problémákat okoz többek között a vándorló kézművesek léte, hiszen így a pontos származási területet vagy helyet nem tudjuk megadni.⁸⁴ Ezenkívül számolnunk kell az eszmék terjedésével is, ami lehetővé teszi „idegen” formák előállítását. Az anyagösszetétel természettudományos elemzése révén kizárólag a nyersanyagok származását tisztázhatjuk, a termelési helyet már nem (kivéve esetleg az agyagtárgyakét). Egyértelmű bizonyítékot csak a műhelyek jelentenek.

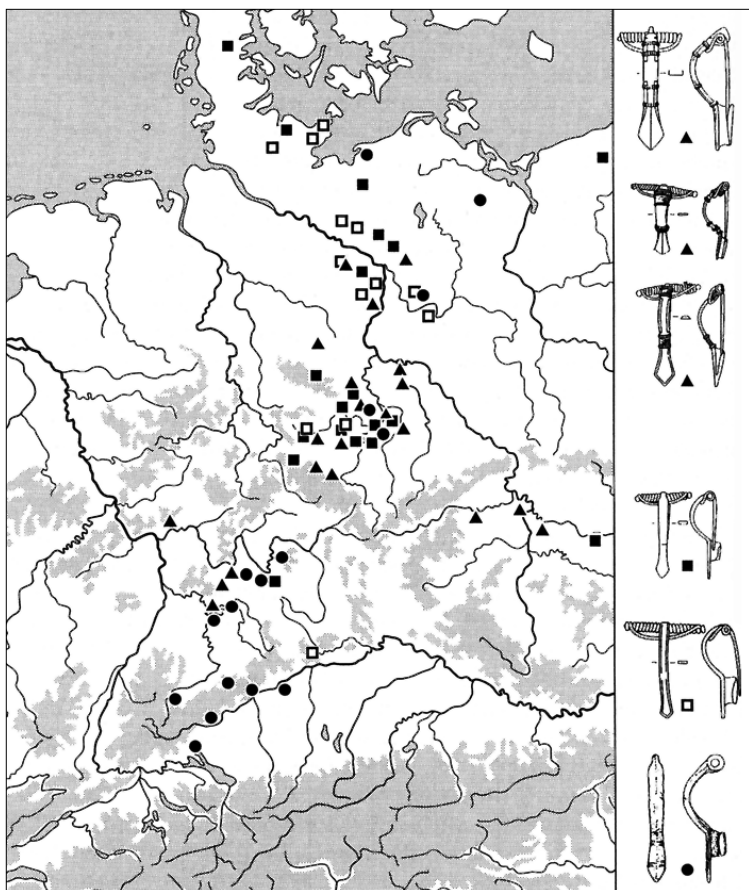
Ezzel szemben a leletek kronológiája nemigen segít bennünket tovább. A cse-reviszony ugyanis tipológiailag egymásnak *megfelelő* tárgyakon érhető tetten, amelyek ezért az régészeti elkülöníthető időszakon belül *egyidejűnek* tekintendők, s ennyiben nem jelezhetik a terjedés vagy a vándorlás irányát (5. ábra). Kronológiai különbség és így a terjedés iránya csak olyan változásokkal válik láthatóvá, amelyek szomszédos terekben zajló, egymástól ugyan kölcsönösen befolyásolt, de *eltérő* fejlődést bizonyítanak. Ebből „vándorlást” nem lehet levezetni. Legfeljebb olyan közvetett utalások képzelhetők el, amelyek például a népesség (jelentős) megcsappanását sugallják a feltételezett „kiindulási térben”. De ilyen esetekben is először azt kell ellenőriznünk, hogy nem csupán arról van-e szó, hogy a megszakítatlan benépesültség egyszerűen kimutathatatlan. Egész népességek elvándorlása ugyanis ritka kivétel, azaz valószínűtlen, különleges eset.

Feltéve, hogy egy lelet adott elterjedése vándorlásokkal hozható kapcsolatba – vajon ez esetben magának a migrációnak a *közvetlen* materiális lecsapódásáról van-e szó? Ha a migráció dinamikusan zajlik, előfordulhat, hogy a gyors „előretörés” közben alig-alig kerülnek jellegzetes leletek a talajba. A viszonyok

⁸⁴ Vö. Roth 1985, 171.

5. ábra

Az ún. „elbai fibulák” (Elbenfibeln) elterjedése (Almgren-típus VI, 174–176).

Ezek a fibulák a 3–4. századból származnak. A térkép mutatja a Délnyugat-Németország (a Majna és a Duna között), Thüringia és az Elba alsó folyása közti kapcsolódásokat. Hogy ezek a kapcsolatok egyúttal nagyobb csoportok déli irányú „vándorlásait”, vagy pedig a „vándorlás” *utáni* kapcsolatokat tükrözik-e, az vitatott. (Steuer nyomán 1998a: 294. 3. ábra)

csak a vándorlás lezárultával konszolidálódnak ismét, s ez eredményez jellegzetes tényállásokat és a leletek jellegzetes elterjedtségét. A vándorlások többnyire nem jelentik azt, hogy minden összeköttetés megszakad a származási területekkel. Az új helyeken való „letelepedést” követően is többé-kevésbé intenzív kapcsolatok maradnak fenn „hazafelé”, amibe beletartozik a „visszavándorlás” is, vagyis egyének és csoportok mozgása a „kiindulási területek” felé. A cserekapcsolatok ilyen módon követik a „kivándorlást”. A feltételezett származási és célterületen

talált hasonló leletek tehát nem a szakaszosan zajló előrehatolást, hanem későbbi *szinkronikus* csereviszonyokat mutatnak, vagyis a vándorlások strukturális „következmenyeit”, eredményét.⁸⁵

A vándorlási és a „tradicionális”, hosszú időközön át használt csereútvonalak említett gyakori egybeesése megnehezíti, hogy módszertanilag megalapozottan különbséget tegyünk az egyszerű csereviszonyok, a vándorlás, valamint a vándorlás következményeként zajló cserék között. A Wielbark- és a Csernyahov-Sintana-de-Mureş-kultúra közti hasonlóságokat például Jordanes gót-krónikája alapján a gótok vándorlásaként szokás értelmezni. Csakhogy már a késő vaskori Poienişti-Lukaševka-kultúra (ugyancsak Románia keleti részén és Moldáviában) is mutat kapcsolódásokat a Keleti-tengerhez.⁸⁶ E két felfedezés nem csupán vándorlásokra vall, hanem évszázadokon át tartó összeköttetésekre is a Keleti-tenger és a Fekete-tenger között, a Visztula/Bug és a Dnyeszter érintésével.

Egy vándorlást csak akkor lehet beazonosítani, ha a kiindulási tér tárgyi kultúrája a vándorlás ideje alatt messzemenően változatlan marad. A habitus változásai – egyszerűsödés, idegen hatások befogadása, „akkulturáció” és alkalmazkodás – megváltoztatják a megjelenési képet, míg végül teljesen felismerhetetlenné válik.⁸⁷ Egyértelmű kapcsolódások ekkor már nem állapíthatók meg a származási területtel, ilyenkor inkább terjedési modellekhez szokás folyamodni. Ezenkívül ha a vándorlás mellett érvelünk, akkor a „részt vevő” kultúrákat eleve messzemenően homogénnek és megkülönböztethetőnek kell tekintenünk. Másként az „idegen” vonások nem lennének emberek mozgásaiként értelmezhetőek. A ruházódás e tekintetben aligha alkalmas indikátor, hiszen elsősorban az adott társadalmon belüli differenciálódást fejezi ki.

Ha tehát az régészeti anyagból migrációt akarunk azonosítani, akkor alighanem ragaszkodnunk kell a kulturális homogenitás előfeltevéséhez. Ez azonban egyúttal azt is megakadályozza, hogy egyazon kulturális miliőn *belül* megállapítsunk bármilyen „előretörést” és egyéni mobilitást. A kisebb területekre kiterjedő „eltolódások” tehát az régészeti anyagban szükségképpen rejtve maradnak, pedig ilyen folyamatok nagyon is valószínűek, hiszen a közvetlen szomszédok közti érintkezés alighanem mindig szorosabb, gyakoribb és intenzívebb a távolsági kapcsolatoknál.⁸⁸ Éppígy „láthatatlanok” maradnak a materiális lecsapódás nélküli migrációk és például a rövid ideig tartó mozgások. Összességében tehát nem a vándorlások léte a kérdés, hanem csupán a népességmozgások módszertanilag meggyőző *kimutatása* – legyen szó kisebb vagy nagyobb csoportokról –, illetve más, ugyancsak elképzelhető folyamatok (kommunikáció, cserefolyamatok, kereskedelem) megalapozott kizárása. Kizárólag az írásos források szolgálhat-

⁸⁵ Steuer 1998a ezt az alemannokra nézve mutatja ki, akikről a hagyomány a 3. század vége óta tud a Rajna felső folyásánál, ám Északkelet felé irányuló kapcsolataik csak a 4. századtól érhetőek tetten.

⁸⁶ Babeş 1993.

⁸⁷ Burmeister 1996, 1997, 1998.

⁸⁸ Ugyanilyen módszertani problémák merülnek fel az exogámia kimutathatósága kapcsán.

nak támpontokkal ahhoz – mint a késő ókori „népvándorlások” esetében –, hogy az régészetileg feltártakat meghatározott történelmi szituációba sorolhassuk.

Az archeológia még „kerülő utakon” sem igen juthat migrációk nyomára. Már az ókori etnográfia is tudott a „túlnépesedésről” mint „népvándorlást” kiváltó tényezőről, sőt ezt valóságos toposzként használta.⁸⁹ Már Hérodotosz is beszámolt arról, hogy a barbárok hullámokban nyomulnak észak felől a Mediterráneum térségébe.⁹⁰ Csakhogy a túlnépesedés mindig viszonylagos probléma, amely függ a mindenkori gazdasági keretektől, s ezért bajosan „számolható ki” az régészeti lelőhelyek sűrűsége alapján. Az ókori, a középkori és az újkori megfigyelők bevett magyarázatai közt más okok is szerepelnek, így például az éghajlati változások, gazdasági válságok, sorozatos rossz termés és éhínség, a civilizált és gazdag dél csábításai, a barbárok kaland- és bizonyításvágya. Mindazonáltal erre nemigen találhatók megbízható bizonyítékok, jöllehet az említett adatok hitelt érdemlőnek tűnnek. A más és más helyzetekben persze alighanem más és más tényezők játszottak szerepet, de azért többnyire egyszerre több okkal kell számolnunk. A késő ókor „népvándorlásait” a Római Birodalom fokozatos átalakulása idézte elő, amikor az addigi összeköttetések és ellátási útvonalak egyre kevésbé működtek – s így a barbárok addigi létezésének alapjai foszlottak szét. E fejlődési folyamatok strukturális előfeltételei a magaskultúra és a barbár világ közti huzamos érintkezések és találkozások voltak. Csakis ilyen feltételek közepette születhettek „germán országok” a Birodalom talaján.

A strukturális szemlélet számára nem játszik döntő szerepet, hogy milyen mértékű a személyek mobilitása vagy a javak cseréje. A fontos az, hogy az átfo-gó értelemben vett kommunikáció és érintkezés – a divatra gyakorolt befolyástól a technológiai átvételeken keresztül a társadalmi struktúrák befolyásolásáig – mit jelentett az adott társadalmakra nézve. Az „idegen luxusjavak” a vaskori és a császárkori társadalmakban arra szolgáltak, hogy az elit a státusát demonstrálja velük a sírokban. De vajon milyen mértékben befolyásolta ez az „import” – akár kereskedelem, akár ajándékcseré, akár rablóhadjáratok révén tettek rá szert – a barbár társadalmak társadalmi differenciálódását? Milyen strukturális következményekkel jártak a mindennapokra, a „hagyományokra” és a képzeletvilágra nézve az elitek régiókon átívelő kapcsolódásai és más kultúrák (esetleg homályos) ismerete?

A római bronzedények beáradása nem csak presztízsigényeket szolgált, és nem is mindig jelentette az ilyen üstök, csöbrök, serpenyők vagy merítőkana-lak „rendeltetészerű” használatát. Ezen kívül ugyanis a használhatatlanná vált darabokból nyersanyag lett saját edények, saját ékszerek vagy hazai ruházati tárgy-ak előállításához.⁹¹ A technológiai átvételek elősegíthették új kézműveségi ágazatok és új stílusok kifejlődését, s ezáltal egyben megváltoztathatták a gazdasági struktúrákat is. Az ékszerek és az ábrázolásmódok utánzása alkalomadtán – mint például a népvándorlás kori állatstílusok és brakteáták esetében – változásokat

⁸⁹ Jordanes: *Getica* III/18. skk., IV/26–28; Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum* I/1.

⁹⁰ Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. IV/13.

⁹¹ Voß–Hammer–Lutz 1999; Hoepfer 1999.

hozott a szimbólumvilágban. Vajon a római „katonai” és hivatalnoki övekkel mennyiben vették át a rang és a hivatal azokhoz kapcsolódó értelmezésének egyes elemeit is? Amikor a császárkori Germániában az elitek áttértek a csontvázas temetkezésre, vagy amikor ez a temetkezési forma elterjedt Észak-Galliában és a Rajna vidékén is a késő ókorban vagy a 9–10. századi Kelet-Közép-Európában, akkor déli és nyugati mintákat követtek – s ezek nyomán alighanem a vallási és a túlvilágról alkotott elképzelések is gyökeres változásokon mentek keresztül. A Keleti-tenger térségében csak a pénznek való arab ezüst beáradása (valamint a mérlegek és súlyok egyidejű átvétele a Közel-Keletről) tette lehetővé a súlypénz-gazdálkodás kialakulását, melynek előfeltétele az ezüst mint általános egyenértékes, hogy ezen az alapon bonyolódhasson az áruk cseréje. Az ilyen és hasonló átvételek és hatások nem szükségképpen jelentettek mélyreható és egyoldalú kulturális változásokat. Az érintkezés mindkét félre hatással volt, és bizonyos hatásoknak ellen is lehetett állni. Az régészeti kutatás központi feladatai közé tartozik mindezek figyelembe vétele és összehasonlító vizsgálata.

IDEGEN SZEMÉLYEK VAGY IDEGEN TÁRGYAK?

Ha a tárgyi anyagban szokatlan, azaz „idegen” tárgyak vannak, abból e darabok külhoni „származására” következtethetünk.⁹² Ugyancsak betudható idegen hatásnak, ha a kulturális „szabálytól” eltérő, de másutt elterjedt temetkezéssel, ruházati tárgyakkal és építésmódokkal találkozunk. Mindezt magyarázhatjuk ajándékok cseréjével, (távolsági) kereskedelemmel, presztízsjavak beszerzésével, „sarcfizetési” kötelezettséggel (mint pl. a vikingek által kikényszerített „danegeld”,⁹³ vagy a barbár királyokra kivetett bizánci „évpénz”⁹⁴) vagy fosztogatással (mint pl. a Rajnában Neupotznál megtalált „alemann-zsákmány”,⁹⁵ vagy a vikingek által rablott kincsek⁹⁶). Szó lehetett idegen „divatok” felvételéről, ritkaságok vagy „emléktárgyak” gyűjtéséről, sőt „akkulturációs folyamatokat” időnként alighanem szándékosan is kezdeményeztek. Ugyanakkor éppígy feltételezhetjük emberek mozgását is, akár kisebb csoportok, például vazallusi „kíséreték” bevándorlása, akár pedig – exogám házassági viszonyok esetén – „idegen” asszonyok⁹⁷ beházasodása formájában. De hogyan alapozhatjuk meg, hogy „csupán” tárgyak cseréjéről volt-e szó, vagy „idegen” személyek közvetlen jelenlétéről?⁹⁸

⁹² Vö. Steuer 1992b.

⁹³ Blackburn–Jonsson 1981: 150, 153.

⁹⁴ Az avarokat illetően lásd Pohl 1988: 180–182; Kiss 1986.

⁹⁵ Künzl 1993.

⁹⁶ P. Sawyer 1990: 284 sk., 287; Jansson 1987: 800 sk.

⁹⁷ Az „idegen asszony” régészeti koncepciója lényegében a következő munkákon alapszik: Krämer 1961; Werner 1961, 1970. A koncepció kritikájához lásd Jordan 2000.

⁹⁸ Ha sikerül is kimutatni egy-egy „idegen” személy jelenlétét mondjuk ruházati kiegészítők alapján vagy bárhog, ezzel még semmit sem tudunk meg az illető „etnikai identitásáról”. Az „idegenség” másként is definiálható – máshonnan való származásként.

A korai történelmet illetően Joachim Werner a következőképpen fogalmazta meg a módszertani célokat: „E [langobárd–alemann – *S. B.*] kapcsolatok elemzését a kutatásnak még el kell végeznie. A ’kereskedelem’ és az ’import’ fogalmak azonban nem elegendők az egyes jelenségek magyarázatára, hanem *először is számításba kell vennünk az emberek mobilitásának minden lehetőségét.*”⁹⁹ Werner itt elsődlegesen „idegen” *egyének* közvetlen kimutatására gondolt, elsősorban a ruházati tárgyak alapján.¹⁰⁰ Igen ám, de a „kereskedelem” és az „import”, azaz a „javak” cseréje is mindig „emberek mobilitása” révén zajlik, még akkor is, ha ritka eset, hogy az idegen javak *egy* ember „csomagjában” cserélődnek nagy távolságokban, hanem a kereskedelem többnyire „szakaszosan” zajlik. Az ideáltipikus szembeállítás a konkrét esetekben heurisztikai dilemmának bizonyul – melyik értelmezést részesítsük előnyben, és milyen kritériumok alapján? Gyakran előfordul, hogy az olyan sírmellékleteket, amelyek vegyesen tartalmaznak „hazai” és „idegen” ruházati tárgyakat, „idegenként” értelmezik, holott ezt a döntést részletesebben nem lehetne alátámasztani, hiszen az ellentéte sem kevésbé valószínű. Éppilyen bajosnak tűnik, ha a különféle földrajzi (és „etnikailag” értelmezett) eredetű tárgyakat tartalmazó sírleltárokat „idegen asszonyoknak” aposztrofáljuk.¹⁰¹ „Egyértelmű” regionális eredet nem állapítható meg, és mégis „idegenről” lenne szó, nem pedig arról, hogy mondjuk egy „bennszülött” valami patchwork-szerű „egzotikus” öltözékre tett szert? Ezek a példákon jól látszanak a modell korlátai – és a strukturális megközelítés előnyei.

Az exogám rokonsági viszonyok feltételezése elterjedt és nem is valószínűtlen magyarázat egy adott nekropolisz „idegennek” tűnő sírmellékleteire. Csakhogy más értelmezések nem eleve valószínűlenebbek – hiszen az a feltevés, mely szerint „az asszonyok életükben egyszer kaptak fibula-ékszereket”,¹⁰² és ezeket azután egész életükön át változatlanul viselték,¹⁰³ vagyis fittyet hánytak a divatra, bizonyítatlan és bizonyíthatatlan.¹⁰⁴ A különleges, „idegen” ruházati tárgyak, felszerelési tárgyak, vagy éppen az eltérő viseletek¹⁰⁵ a „materiális értékükön” túl „egzotikus” voltak, kuriozitásuk vagy újszerűségük miatt társadalmi presztízst is jelenthettek vagy teremthettek.¹⁰⁶ Aligha elhanyagolható szerepet játszott az ajándékok cseréje,

⁹⁹ J. Werner 1980a: 45 (kiemelés tőlem – *S. B.*).

¹⁰⁰ Brugmann (1996: 79) szerint Werner modellje „kifejezetten abból az elképzelésből” táplálkozott, miszerint „az etnikai hovatartozást a születés rögzítette, s az asszony egész életén át hordott viselete jelezte – még akkor is, ha házasság révén szoros kapcsolatba került egy idegen kultúrával.”

¹⁰¹ Az ilyen „vegyes inventáriumokról” Jansson (1992: 76) azt mondja: „Bizonyára komplex társadalmi érintkezésekről tanúskodnak.”

¹⁰² U. Koch 1996b: 35.

¹⁰³ Schmauder 2003: 304.

¹⁰⁴ A használati nyomok is ellentmondanak e feltevésnek; v. Richthofen 2000; Martin 1987.

¹⁰⁵ Az idegen „viseletkép”, amelynek J. Werner (1970: 78) különös jelentőséget tulajdonított, nem kényszerítő érv az idegen „etnikai” eredet mellett. A fibulák és tűk elhelyezése – ha ezeket a tárgyakat funkcionálisan használják, ami persze nehezen bizonyítható – elsősorban a ruha szabására utal.

¹⁰⁶ Ezt feltételezi például Wamers (1985: 42) Norvégia viking kori asszonysírjainak a közeli szigetektől zsákmányolt tárgyai kapcsán, amelyeket a férjek vagy közeli rokonok „nyugati hadjárato-kon” szereztek be.

és nem volt jelentéktelen a fosztogatás és a rablás hatása sem. Ezeken kívül figyelembe kell vennünk a (magas presztízsű) kulturális mintákhoz való igazodást is. Az új uralmi övezetekbe és viszonyokba való beépülés többnyire maga után vonja a bennszülött *primores* kulturális igazodását a politikailag domináns mintához. Habitusukban igazodniuk kellett az új elitekéhez, ha meg akarták őrizni társadalmi és politikai helyzetüket. Így például a Meroving-kori Alemanniában feltárt „frank” jellegű sírok tükrözhetik frankok beköltözését, de akár a hazai felső rétegek kezdődő kulturális újratájékozódását is meroving minták szerint, vagy éppen egy új, kulturálisan „frank” tájékozódású elit kialakulását. Ha a népvándorlások korára nézve megkérdőjelezetlenül elfogadjuk az emberek nagyszabású mobilitásának a felfogását, értelmezési modellünk könnyen egyszálúvá válhat.

Az exogámia szabályai szerint a házastárs a saját csoporton kívül keresendő, miáltal társadalmi kapcsolatok jönnek létre és erősödnek meg.¹⁰⁷ Az érintett csoportok egymás közvetlen szomszédságában vagy egymáshoz közel laktak – ugyanabban a faluban vagy a környező településeken –, vagyis a *saját* „etnikai csoporthoz” tartoznak.¹⁰⁸ Ezek a kapcsolatok, illetve materiális lecsapódásaik többnyire elkerülik a régészet figyelmét, mivel ugyanabban a kulturális miliőben játszódnak le, s ezért nem is hagynak „látható” nyomokat. Az „idegen” tárgyak nagyobb távolságokban zajló érintkezéseket tükröznek, úgyhogy az ezek háttérben lévő házassági kapcsolatokat inkább „xenogámiának” kellene nevezni.¹⁰⁹ Az ilyen messzire nyúló házassági kötelékek mindig egy szűk élcsoporthoz szorítkoznak, akik számára a „diplomáciai házasság” kézzelfogható előnyökkel jár. A „széles tömegek” számára a régiókon átívelő családi viszonyoknak sem társadalmilag, sem gazdaságilag nem volt értelme, mivel ezek a mindennapokban nem hajtottak hasznot.

Az egyes esetekben aligha van mód megalapozott döntésre „idegen” személy és „idegen tárgy” között. Az öltözék és az egyén nem életfogytiglan kapcsolódtak össze. A divatváltások, az ajándékcserek és a presztízsjavak mind ez ellen szólnak. Az egyéni életutak rekonstrukciója kizárólag a ruházati tárgyak alapján tehát – úgy tűnik – túlfeszíti az régészeti források közlésképességét: „A ruházatkodási keltelemek és az ékszerek részletetekbe menő elemzésével – mindenekelőtt eredetelemzés és akkulturáció-történeti megfontolások révén – sikerült tisztázni a Ficarolóban eltemetett asszony származását és mozgalmas sorsát (az illető mobilitását): a Kárpát-medencében nőtt föl (gepida, esetleg keleti-gót lányként?) valamikor az 5. század derekán, ott kapta viseleti tárgyait (egy, illetve egy pár [?] fibulát, és talán az övén található csatot is mint népviseleti együttest); nem sokkal később elkerült délnyugati-alemann törzsi területre, illetve alighanem a Rajna bázeli kanyarulatához, majd 496/497, esetleg 505/506 körül más alemannokkal együtt

¹⁰⁷Lévi-Strauss 1981: 94–106.

¹⁰⁸Az egyes társadalmak elvileg egyszerre exogámak és endogámak – a klánok például lehetnek exogámak, miközben a „törzs” egészében véve endogám.

¹⁰⁹Pauli 1972: 118; vö. Wotzka 1997.

Felső-Itáliába került vagy ’menekült’.¹¹⁰ Csakhogy itt más alternatívákra is gondolhatunk, és akár azt is állíthatjuk, hogy egy olyan asszony – vagy a férje – tett szert különféle utakon-módokon ezekre a tárgyakra a temetkezési hely környékén, aki soha nem hagyta el Itáliát. Az a feltevés ugyanis, hogy az öltözetet mindig és mindenütt egész életen át változatlanul viselték, nem bizonyítható, és nem is támasztható alá.

Ha a sír elrendezését is bevonjuk az elemzésbe, s így a leletegyüttes egészét tekintjük kiindulópontnak, akkor a jelek – a sírgödör alakja és mélysége, a fából vagy kőből készült koporsó, a fa sírkamra, a lovak eltemetésének módja vagy a lovaglófelszerelés – összességükben megerősíthetik az „idegen” származást.¹¹¹ Mindazonáltal nem szabad megfélemlkezni arról, hogy a sírt a „hátramaradottak” rendezték el, és ők végezték a temetést. Még ha az illető kulturális habitusához sajátos sírforma és sírkialakítás tartozott is, vajon mennyire ismerte és vette figyelembe a „szabályokat” a családja? Minél több „idegen” temetkezés fordul elő a nekropoliszokon belül, annál inkább hajlik az értelmezés valamilyen terjedésszerű (vagy strukturális) magyarázati modellre, vagyis annál inkább látja az okot kulturális hatásokban, nem pedig „külhoni” személyekben.¹¹² Egyetlen „idegen” sírt többnyire „bevándorlóként” szokás értelmezni, ám az egyedi esetek könnyen kivonják magukat az összehasonlító besorolás alól. És milyen mértékben kell egy sírnek „idegennek” tűnnie ahhoz, hogy egy többé-kevésbé heterogén kultúrán belül „idegennek” számítson?

A kultúrtörténeti értelmezés nehézségei miatt olykor antropológiai vizsgálatoktól remélünk pótlólagos információt. A megfelelő rokonságelemzések a csontváz (főként a koponya)¹¹³ és a fogak¹¹⁴ epigentikus ismérveire, továbbá DNA-elemzésekre támaszkodnak. Az alkalmazott eljárások képesek kideríteni az egyének hasonlóságát – de nem a pontos biológiai rokonságot és a nemzedéki sorrendet. Az „idegenség” ily módon csak feltételesen állapítható meg, mivel a populációs középértéktől való eltérések az ismérvek nagyfokú variabilitása miatt nem bizonyítanak idegen származást (idegen „fajtát”). A megbízható és egyértelmű állítások előfeltétele teljes népességek – és nem csupán egyes sírcsoportok – statisztikailag biztosított vizsgálata lenne. Az, hogy egyes egyének „nem rokonok” a népesség többi tagjával, jelentheti azt, hogy messziről származnak, de azt is, hogy a közvetlen szomszédságból valók (házasodási kapcsolatok és hálózatok). A „származási hely” gyakorlatilag meghatározhatatlan, még akkor is, ha a feltételezett területről rendelkezünk antropológiai vizsgálatokkal. A szociobiológiai vizsgálatok ezért e tekintetben általában véve mindig problematikusak.¹¹⁵

¹¹⁰Bierbauer 1993: 330; vö. Büsing–Büsing 1998. Hasonló példát hoz Kokowski (2001: 50), aki a rudkai „herceget” vándorlás közben elhunyt gepidának tartja.

¹¹¹Müller-Wille 1997: 788.

¹¹²Vö. Bieske 2001: 269–274; „régiónokon átívelő kontaktusok”. Müller-Wille 1997: 781.

¹¹³Hauser–de Stefano 1989.

¹¹⁴Alt 1997; Alt–Vach 1994; Hillson 1996.

¹¹⁵Chapman 1993; Macbeth 1993; *The biological basis* 1999.

Nagyobb csoportok „koegzisztenciája” esetén – mint például a „latinok” és a „germánok” a Meroving Birodalomban, skandinávok, szlávok és nyugat-európaiak a viking kori kereskedőhelyeken, szlávok és németek az érett középkor országépítése idején – különféle kulturális „hagyományok” mutathatók ki. Ugyanakkor módszertanilag nemigen oldható meg, hogy ezekben az érintkezési helyzetekben egyértelműen besoroljuk a kulturális jegyeket. A találkozások és a kölcsönös cserék (az „akkulturáció”) ugyanis elmoszák az állítólag éles kulturális határokat, s így a két oldal (csakhamar) szétválaszthatatlanná válik. Ami érdekes és ami továbbvisz, az nem annyira az egyik vagy a másik kultúra pontos megkülönböztetése, mint inkább a kulturális szintézis, a kettős alapon zajló fejlődési folyamatok. Az adott csoportok *közös* életvilágban cselekedtek. Ilyenkor nem a vélt „etnikai” különbségek a tanulságosak, hanem azok a társadalmi, gazdasági és kulturális lehetőségek, amelyek az embereknek – „származásuktól” függetlenül – e társadalmakon belül kínáltak.

Az „idegeneket” és a „kisebbségeket” tekinthetjük vándorlások, illetve cserélődés eredményének vagy „kivételes esetének”, ahogy az etnogenezisek kontinuitások „végpontját” jelentik. Ezért az „idegen tárgyak” tekintetében itt is érvényes, hogy a mindenkori társadalomra vagy kultúrára gyakorolt hatásuk a kérdés. Az elszigetelt, „egzotikus” daraboknak – akár „idegenek” jelenlétére, akár a „külhoni” tárgyak helyi nagyrabecsülésére utalnak – alighanem csekély volt a hatása. Mindjárt más volt e helyzet, ha e tárgyak sokrétű „utánzás” mintáivá váltak – ezt példázhatják a mediterrán-bizánci mintákra visszanyúló fülbevaló- és hajkarikaformák a Meroving Birodalomban és a kora középkori Kelet-Közép-Európában. Az „idegen tárgyak” növekvő gyakoriságával nő annak a valószínűsége is, hogy hatást gyakoroltak az őshonos tárgyi kultúrára. Lehetséges, hogy a „késő római katonai övek” és azok stílusalakító hatása mindenekelőtt az Elba–Weser-háromszögben (fibulák, fabútorok) ide tartoznak. Ugyanígy értékelhetjük a fémedények utánzataiként értelmezhető kerámiaformákat, az „etruszk” bucchero-serlegetektől a középkori edényekig. A strukturális elemzésnek figyelembe kell vennie az „idegen” tárgyak gyakoriságát és mintaképszerű hatását, hogy felmérhesse a viszonylagos jelentőségüket a „honi” viszonyok szempontjából. Ha így tekintünk a kommunikáció és az érintkezés alapvonásaira, másodlagos kérdés, hogy vajon tárgyak cseréjéről vagy személyek mobilitásáról volt-e szó.

ALAPVETŐ MEGFONTOLÁSOK

Az régészeti anyag „etnikai értelmezéseinek” egyik alapvető problémája, hogy legelőször is ehhez a paradigmához folyamodunk, még mielőtt más magyarázatokat mérlegelnénk. Ez azt sugallja, mintha e modell magyarázóereje fölényben lenne más értelmezésekéhez képest. A fentiekben azonban kifejtettük, hogy *egyetlen* modell ilyen preferálása módszertanilag igazolhatatlan. Az előtérben annak a kérdésnek kell állni, hogy az régészeti anyagtól elvárt válaszok módszertanilag

megengedhetők és megbízhatók-e.¹¹⁶ Az „etnikai értelmezés” – minden kulturális heterogenitás dacára – elvi heurisztikai okokból nem mondhat le a kulturális homogenitás feltevéséről, hiszen az anyagban – úgymond – csak homogén csoportosulások azonosíthatók be. Csakhogy a heterogén anyagban az egyértelmű besorolások egykettőre tetszőlegessé és ellentmondásossá válnak, hiszen hogyan is húzhatnánk egyértelmű határokat és végezhetnénk egyértelmű besorolásokat egy igencsak diffúz területen?

A módszertani követelmény ezek szerint így szól: le kell mondani a monokauzális magyarázati mintákról! Más kérdésfelvetések kapcsán ez már régóta bevett gyakorlat: a raktárakat gazdaságilag és vallásilag motiválnak tekintik, a sírokat társadalmi és vallási motívumokkal magyarázzák, a településeket pedig gazdasági és társadalmi struktúrákra vezetik vissza. Az egyes tárgyak elterjedtségéről és értelmezéséről nem is beszélve, megannyi lehetséges tényezőt kell számba vennünk, miközben persze – a fenti ötös séma teljes terjedelmében – az „etnikai magyarázatokat” sem lehet eleve kizárni. Azonban az „etnikai magyarázat” a struktúratörténeti, illetve kultúrantropológiai értelmezéseknél messzebb távolodik az régészeti forrásoktól és azok közlési lehetőségeitől, ami csökkenti az így nyert állítások megbízhatóságát.

A kultúráról, a gazdaságról és a társadalomról nyert strukturális felismerések, amelyekre persze csakis gondos „antikvárius” osztályozás és elemzés alapján tehetünk szert, elengedhetetlen *előfeltételei* az ezeken túlmenő „etnikai kérdésfelvetéseknek” (4. táblázat). Ilyeneknek csak akkor eredhetünk a nyomába, ha előzőleg tisztáztuk, mennyiben határozza meg a leletkontextust a termelés és a technológia, a kereskedés és az ajándékcseré, a társadalmi struktúra és a kommunikáció. Az elemzés nem indulhat neki idő előtt az értelmezés fentebb megkülönböztetett három síkja közül a forrásoktól legtávolabbinak (1. ábra).¹¹⁷ Az adott eset lehetséges magyarázatai közti döntést csak a strukturális, az alapvető viszonyokat megragadó vizsgálat teszi lehetővé. Ráadásul a kortársak többsége számára az „etnikai identitás” legfeljebb másodlagos jelentőséggel bírt, hiszen a mindennapokban az adott társadalmon *belüli* besorolások és elhatárolódások voltak a meghatározóak.

Azok a módszertani problémák, amelyekkel az „etnikai értelmezés” szembesül, további „történelmi”, illetve „historikus” kérdéseket érintenek. Ide tartoznak azok a kísérletek, amelyek *konkrét* jogi viszonyoknak (mint például a középkori nemeség kialakulása), vallási elképzeléseknek (a túlvilágról és az istenek világáról alkotott elképzelések) a környező vidékekről (ősök, territóriumok) és a „kozmoszról” alkotott részletes elképzeléseknek, az uralom (szakrális vagy történelmi) indoklásainak vagy mentalitásoknak a leírására törekszenek. Fentebb néhány ide sorolható magyarázatot mint „struktúratörténeti megközelítést” említettünk, feltéve, hogy írásos források pótlólagos támpontokkal szolgálnak és így (mint az „etnikai értelmezés” esetében) az értelmezést az adott esetben néhány „alternatív” lehetőségre szűkítik.

¹¹⁶Eggers 1950.

¹¹⁷Vö. Hafner–Suter 1999; Steuer 2001b.

4. táblázat

*A térben és időben besorolt régészeti források értelmezésére szolgáló
különböző megközelítések és lehetőségek összehasonlítása*

Tényállás, illetve osztályozás	Strukturális megközelítések	„Etnikai paradigma”	További „historikus” magyarázatok
„Régészeti kultúra”	Kommunikációs terek, a különféle kulturális, gazdasági és társadalmi viszonyok differenciálása	„Törzsi terület”	Uralmi tér, nyelvi tér, jogi viszonyok
Kulturális „folytonosság” és kulturális változás	Nem-egyidejű fejlődési folyamatok, kontinuitási vonalak és törések	Etnikai folytonosság és etnogenezis	Nyelvfejlődés és -differenciálódás, az uralom fejlődése
„Idegen”, illetve „importált” objektumok vagy jegyek	Érintkezés, csere, „idegen tárgyak”, kommunikáció, kulturális sokféleség	Emberek vándorlása, etnikai szempontból „idegenek”	Az uralom áthelyeződése, „támaszpontok”
	Viszonyok, kapcsolatok és keretfeltételek	Etnikai csoportok és identitások	Politikai, jogi, nyelvi fejlődésfolyamatok

A strukturális vizsgálat jó alapot és mozgásteret kínál a különféle versengő magyarázatok, modellek és elméletek számára a részletek terén. Hogy az adott esetben mely értelmezések a legvalószínűbbek, az csak akkor állapítható meg, ha írásos források, összehasonlíthatók vagy a történelmi helyzet átfogó megítélése *pótlólagos* információkkal szolgálnak.

Mindez nem azt jelenti, hogy hunyjunk szemet az értelmezés elvi nehézségei felett, ahogy nem is az egyes magyarázatok plauzibilitásáról beszélünk.

A konkrét magyarázatkísérletek óhatatlanul túlfeszítik az régészeti anyag közvetlen közlésképességét, mivel abból nem nyerhetők ki támpontok a kortársak *sajátos* elképzeléseit illetően. Fontos azonban, hogy a társadalmaknak ezeket az aspektusait koncepcionálisan mindig vegyük figyelembe, nehogy túlságosan leegyszerűsítő képet fessünk a múltról.¹¹⁸ Még ha a legtágabban vett „eszmei viszonyok” – a politikai eseményektől a jogi rendelkezéseken át a mentalitásokig – megközelíthetetlenek maradnak is, mégiscsak a strukturális viszonyok alkották azok alapját. Az analógiák segíthetnek e struktúrák közelebbi értelmezésében, s így legalább a hajdani képzetvilágok körvonalainak a leírásában.

Fordította: *Hidas Zoltán*

¹¹⁸ Veyne 1990, 186: „az elmélet [...] arra tanít, hogy 'a dolgok bonyolultabbak, mint gondoltuk.'”

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alltagsgeschichte* 1989: Lüdtke, Alf (szerk.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main
- Alt, Kurt W. 1997: *Odontologische Verwandtschaftsanalyse. Individuelle Charakteristika der Zähne in ihrer Bedeutung für Anthropologie, Archäologie und Rechtsmedizin*. Stuttgart
- Alt, Kurt W. – Vach, Werner 1994: Rekonstruktion biologischer und sozialer Strukturen in ur- und frühgeschichtlichen Bevölkerungen. Innovative Ansätze zur Verwandtschaftsanalyse in der Archäologie. *Prähistorische Zeitschrift* 69. 56–91.
- Anthony, David W. 1990: Migration in archaeology. The baby and the bathwater. *American Anthropologist* 92. 895–914.
- Assmann, Jan 1997: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás az ókori magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2. kiadás 2004.)
- Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen 1993: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. 1.* Müller-Wille, Michael – Schneider, Reinhard (szerk.) Sigmaringen
- Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen 1994: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. 2.* Müller-Wille, Michael Schneider, Reinhard (szerk.) Sigmaringen
- Babeş, Mircea 1993: *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30.) Bonn
- Baumgartner, Hans Michael 1997: *Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen Vernunft*. Frankfurt am Main
- Bierbrauer, Volker 1993: Kommentar zu den Trachtzubehör und Schmuck. In: Büsing, Hermann – Büsing, Andrea-Kolbe – Bierbrauer, Volker (szerk.): *Die Dame von Ficarolo. Archeologia medievale* 20. 303–332.
- Bierbrauer, Volker 1994: Archäologie und Geschichte der Goten vom 1–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. *Frühmittelalterliche Studien* 28. 51–171.
- Bierbrauer, Volker 1996: Romanen im fränkischen Siedelgebiet. In: *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 110–120.
- Binford, Lewis Robert 1972: *An archaeological perspective*. New York
- Blackburn, Mark A. S. – Jonsson, Kenneth 1981: The Anglo-Saxon and Anglo-Norman element of north European coin find. In: Blackburn, Mark A. S – Metclaf, David M. (szerk.): *Viking-age coinage in the northern lands. British Archaeological Reports, International Series* 122/1. 147–255.
- Böhme, Horst Wolfgang 1996: Kontinuität und Tradition bei Wanderungsbewegungen im frühmittelalterlichen Europa vom 1–6. Jahrhundert. *Archäologische Informationen* 29. 89–103.
- Brachmann, Hansjürgen 1979: Archäologische Kultur und Ethnos. In: Preuß, Joachim (szerk.): *Von der archäologischen Quelle zur historischen Aussage*. Halle, 101–121.

- Brather, Sebastian 1999: Einwanderergruppen oder Regionalentwicklung? Die frühe Slawen zwischen Elbe und Oder. *Das Altertum* 45. 331–346.
- Brieske, Vera 2001: Schmuck und Trachtbestandteile des Gräberfeldes von Liebenau, Kr. Nienburg – Weser. Vergleichende Studien zur Gesellschaft der frühmittelalterlichen Sachsen im Spannungsfeld zwischen Nord und Süd. *Studien zur Sachsenforschung* 5–6.
- Brugmann, Britte 1996: Ein forschungsgeschichtlicher Abriß zum Nachweis von Anglinnen, Sächsinen und Jütinnen in England. In: Brandt, Helga – Koch, Judit K. (szerk.): *Königin, Klosterfrau, Bäuerin. Frauen im Frühmittelalter*. Münster, 73–82.
- Buchholz, Hans-Günter 1987: Einführung. In: Buchholz, Hans-Günter (szerk.): *Ägäische Bronzezeit*. Darmstadt 1–28.
- Burmeister, Stefan 1996: Migration und ihre archäologische Nachweisbarkeit. *Archäologische Informationen* 19. 13–21.
- Burmeister, Stefan 1997: Zum sozialen Gebrauch von Tracht. Aussagemöglichkeiten hinsichtlich des Nachweises von Migrationen. *Ethnografisch-archäologische Zeitschrift* 38. 177–203.
- Burmeister, Stefan 1998: Ursachen und Verlauf von Migrationen. Anregungen für die Untersuchung prähistorischer Wanderungen. *Studien zur Sachsenforschung* 11. 19–41.
- Büsing, Andrea – Büsing, Hermann 1998: Die Dame von Ficarolo in ihrem historischen Kontext. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 31. 253–276.
- Chapman, Malcolm 1993: Social and biological aspects of ethnicity. In: Chapman, Malcolm (szerk.): *Social and biological aspects of ethnicity*. Oxford–New York–Tokyo, 1–46.
- Chaume, Bruno 1999: Les ensembles funéraires de Lt A dans le Châtillonais. Éléments d'une problématique pour un autre regard sur la transition Hallstatt – La Tène. *Germania* 77. 489–566.
- Clarke, David Leonhard 1968: *Analytical archaeology*. London
- Corradini, Richard 2001: Landnahme. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York 602–611.
- Demandt, Alexander 2001: Kontinuitätsprobleme. I. Historisches § 1. Begriff und alt[äre] Deutungen. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 205–210.
- Dobesch, Gerhard 1983: Historische Fragestellungen in der Urgeschichte. In: Deger-Jakotzy, Sigrid (szerk.): *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „dark ages“ vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.* Wien, 179–230.
- van Dülmen, Richard 1990: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 1. Das Haus und Seine Menschen*. München
- van Dülmen, Richard 1992: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 2. Dorf und Stadt*. München
- van Dülmen, Richard 1994: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 3. Religion, Magie, Aufklärung*. München
- Eggers, Hans Jürgen 1950: Das Problem der ethnischen Deutung in der Frühgeschichte. In: *Festschrift zum 60. Geburtstag von Ernst Wahle*. Heidelberg, 49–59.
- Eggert, Manfred K. H. 2001: *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*. Tübingen–Basel
- Elias, Norbert 1988: *Über die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie* 2. Frankfurt am Main
- Elsner, Jaś 1998: *Imperial Rome and Christian triumph. The art of the Roman empire AD 100–450*. Oxford–New York

- Ethniarchéologie 1992: *Justification, problèmes, limites. XIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes 1991*. Juan-les-Pins
- Feyerabend, Paul Karl 1986: *Wider den Methodenzwang*. Frankfurt am Main (magyarul: *A módszer ellen*. Budapest, Atlantisz, 2002.)
- Fischer, Ulrich 1999: Innere und äußere Deutung in der Vorgeschichte. In: Hermann, Fritz-Rudolf – Schmidt, Ingeborg – Verse, Frank (szerk.): *Festschrift für Günter Smolla 1*. Wiesbaden, XXI–XXVIII.
- Geary, Patrick J. 1996: *Die Merowinger. Europa vor Karl dem Großen*. München
- Georgiev, Georgi I. 1984: Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur. In: *Dritter Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren Wilhelm Tomascheks*. Wien 1980. Sofia, 67–74.
- Gerstenberger, Julia 2002: *Analyse alter DNA zur Ermittlung von Heiratsmuster in einer frühmittelalterlichen Bevölkerung*. Göttingen
- Gesellschaften und Vergleich 1998: *Gesellschaften und Vergleich Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaft*. Kaelbe, Hartmut (szerk.) Frankfurt am Main
- Goetz, Hans-Werner – Reimitz, Helmut 2001: Kontinuitätsprobleme I. Historisches § 2–6. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 210–219.
- Goffart, Walter 1988: *The narrators of barbarian history (A. D. 550–800). Jordanes, Geogry of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton
- Gould, Stephen Jay 1990: *Die Entdeckung der Tiefenzeit. Zeitpfeil und Zeitzyklus in der Geschichte unserer Erde*. München–Wien
- Graus, Franitšek 1980: Die Nationenbildung der Westslawen in Mittelalter. *Nationes* 3. Sigmaringen
- Hafner, Albert – Suter, Peter 1999: Ein neues Chronologieschema zum Neolithikum des schweizerischen Mittellandes. Das Zeit. Raum – Modell. *Arch. im Kanton Bern* 4. 7–36.
- Hardt, Matthias 2000: Linien und Säume, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches im frühen und hohen Mittelalter. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien, 39–56.
- Härke, Heinrich 1997: Wanderungsthematik, Archäologen und politisches Umfeld. *Archäologische Informationen* 20. 61–71.
- Hauser, Gertrud – de Stefano, Gian F. 1989: *Epigenetic variants of the human skull*. Stuttgart
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. (ford. Muraközy Gyula) Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Herrmann, Joachim 1987: Verterritorialisierung und Ethnogenesen im mittleren Europa zwischen Völkerwanderungszeit und Mittelalter. Fakten und Thesen. In: Friesinger, Herwig – Daim, Falko (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 2*. Wien, 221–233.
- Hillson, Simon 1996: *Dental anthropology*. Cambridge
- Hodder, Ian 1982: *Symbols in action*. Cambridge
- Hodder, Ian 1991: *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge
- Hoepfer, Michael 1999: Kochkessel, Opfergabe, Urne, Grabbeigabe, Altmetall. Zur Funktion und Typologie der Westlandkessel auf dem Kontinent. In: Brather, Sebastian – Bückler, Christel – Hoepfer, Michael (szerk.): *Archäologie als Sozialgeschichte*.

- Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa.* Rahden, 235–249.
- Jansson, Igmarr 1987: Communication between Scandinavia and eastern Europe in the Viking age. The archaeological evidence. In: Düwel, Klaus – Jankun, Harald – Dieter Timpe, Siems (szerk.): *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit im Mittel- und Nordeuropa 4. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Göttingen, 773–807.
- Jansson, Igmarr 1992: Scandinavian oval brooches found in Latvia. In: Loit, Aleksander – Mugurēvičs, Ēvalds – Caune, Andris (szerk.): *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Studia Baltica Stockholmensia 9.* 61–78.
- Jaritz, Gerhard 1989: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters.* Wien–Köln
- Jordan, Thilo 2000: *Wie fremd sind „Fremde Frauen“? Eine Analyse des Nachweises von Exogamie in der Archäologie.* Freiburg (diploma)
- Kahrstedt, Ulrich 1937–1938: Eine historische Betrachtung zu einem prähistorischen Problem. *Prähistorische Zeitschrift* 28–29. 401–405.
- Kiebusch, Albert, 1928: Siedlungsarchäologie. In: Reallexikon der Vorgeschichte. (szerk.): Max Ebert, Bd. 12 (Berlin, 102–117.
- Kiss, Attila 1986: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jh. (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38. 105–145.
- Knopf, Thomas 2001: Kontinuität und Diskontinuität in der Archäologie. Quellenkritisch-vergleichende Studien. *Tübinger Schriften zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie* 6.
- Koch, Ursula 1996: Die Hierarchie der Frauen in merowingischer Zeit, beobachtet in Pleidelshei (Kr. Ludwigsburg) und Klepsau (Hohenlohkreis). In: Brandt, Helga – Koch, Judit K. (szerk.): *Königin, Klosterfrau, Bäuerin. Frauen im Frühmittelalter.* Münster, 29 – 53.
- Kokowski, Andrzej 2001: Ein sogenanntes „Fürstengrab“ von Rudka in Wolhynien. Seine Bedeutung für die Rekonstruktion des Bildes der germanischen Eliten im späten Altertum. In: Storgård, Birger (szerk.): *Military aspects of the aristocracy in Barbaricum in the Roman and early migration periods.* Copenhagen, 41–53.
- Kontinuität – Diskontinuität 1973: *Kontinuität – Diskontinuität in den Geisteswissenschaften.* Trümpy, Hans (szerk.), Darmstadt
- Kontinuität? 1969: *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem.* Bausinger, Hermann – Brückner, Wolfgang (szerk.), Berlin
- Kostrzewski, Józef 1965: *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. bis zum frühen Mittelalter.* Wrocław–Warszawa–Kraków
- Krämer, Werner 1961: Fremder Frauenschmuck aus Manching. *Germania* 39. 305–322.
- Künzl, Ernst 1993: *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien.* 1–4. Bonn
- Larsson, Mats G. 1990: Runstenar och utlansfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna. *Acta ArchLund Ser. 8.* 0/18. Stockholm
- Lévi-Strauss, Claude 1981: *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft.* Frankfurt am Main
- Lorenz, Herbert 1979: Totenbrauchtum und Tracht. Untersuchungen zur regionalen Gliederung in der frühen Latenzzeit. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.* 59. 1–380.

- Lüning, Jens – Jockenhövel, Albrecht – Bender, Helmut – Capelle, Torsten 1997: *Deutsche Agrargeschichte 1. Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart
- Macbeth, Helen 1993: Ethnicity and human biology. In: Chapman, Malcom (szerk.): *Social and biological aspects of ethnicity*. Oxford–New York–Tokyo, 92–129.
- Martin, Max 1987: Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52. 269–280.
- Mazar, Amihai 1993: *Archaeology of the land of the bible. 10.000 – 586. B. C. E.* Cambridge
- Menke, Manfred 1987: Alemannisch-italische Beziehungen vom späten fünften bis zum siebten Jahrhundert aufgrund archäologischer Quellen. In: Beumann, Helmut – Schröder, Werner (szerk.): *Die transalpinen Beziehungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert*. *Nationes* 6. 125–345.
- Migrations and invasions 1997: *Migrations and invasions in archaeological explanation*. Chapman, John C. – Hamerow, Helena (szerk.): (*British Archaeological Reports International Series 664.*) Oxford
- Mühlmann, Wilhelm Emil 1942: Umvolkung und Volkwerdung. *Deutsche Arbeit* 42. 287–297.
- Mühlmann, Wilhelm Emil 1944: *Assimilation, Umvolkung, Volkwerdung*. Stuttgart
- Müller-Karpe, Hermann 1975: *Einführung in die Vorgeschichte*. München
- Müller-Wille, Michael 1997: Migration in der Wikingerzeit. Eine Skizze. In: Becker, Cornelia – Dunkelmann, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba Chrónos (szerk.): *Chrónos. Beiträge zur prä-historischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa*. Espelkamp, 777–792.
- Narr, Karl J. 1990: Nach der nationalen Vorgeschichte. In: Prinz, Wolfgang – Weingart, Peter (szerk.): *Die sog. Geisteswissenschaften. Innenansichten*. Frankfurt am Main, 279–305.
- Näsman, Ulf 1998: The Justinianic era of south Scandinavia. An Archaeological view. In: Hodges, Richard – Bowden, William (szerk.): *The sixth century. Production, distribution and demand. The transformation of the Roman world 3*. Leiden–Boston–Köln, 255–278.
- Niethammer, Lutz 1989: *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Reinbek
- Nowakowski, Wojciech 1998: *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*. Berlin
- Parcewski, Michał 2000: Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych. In: Tabaczyński, Stanisław (szerk.): *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, 207–213.
- Pauli, Ludwig 1972: Untersuchungen zur Späthallstattkultur in Nordwürttemberg. Analyse eines Kleinraumes im Grenzbereich zweier Kulturen. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 2. 1–166.
- Petersen, Ernst 1935: Vorschläge zur Einführung neuer Zeitstufen-Benennungen in der deutschen Frühgeschichte. *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit* 11. 145–148.
- Pohl, Walter 1988: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.* München
- Pohl, Walter 2002: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart–Berlin–Köln
- van der Pot, Johan Hendrik Jacob 1999: *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte. Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen*. Leiden–Boston–Köln
- von Richthofen, Jasper 2000: *Fibelgebrauch, gebrauchte Fibeln. Studien an Fibeln der älteren Römischen Kaiserzeit*. (Archäologische Berichte. 133.) Bonn

- Roth, Helmut 1985: Archäologische Beobachtungen zum Grabfrelv im Merowingerreich. In: Jankuhn, Herbert – Nehlsen, Hermann – Roth, Helmut (szerk.): *Zum Grabfrelv in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen zu Grabraub und ‚haugbrof‘ in Mittel- und Nordeuropa*. Göttingen, 53–84.
- Sawyer, Peter H 1990: Coins and commerce. In: Jonsson, Kenneth – Malmer, Brita (szerk.): *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. NS 6. Sig-tuna papers*. Stockholm–London, 283–288.
- Schmauder, Michael 2000: Überlegungen zur östlichen Grenze des karolingischen Reiches unter Karl dem Großen. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien, 57–97.
- Schmauder, Michael 2003: The relationship between Frankish *gens* and *regnum*. A proposal based on the archaeological evidence. In: Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter (szerk.): *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world. The transformation of the Roman world*. 13. Leiden–Boston, 271–306.
- Schmidt, Michael Ignaz 1778: *Geschichte der Deutschen. 1. Von den ältesten Zeiten bis auf Konrad I*. Ulm
- von Schnurbein, Siegmund 1983: Die kulturgeschichtliche Stellung des nördlichen Rätien. Ein Beitrag zur Deutung archäologischer Fundgruppen. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 63. 5–16.
- Siegmund, Frank – Zimmermann, Andreas 2000: Konfrontation oder Integration? Ein Kommentar zur gegenwärtigen Theoriediskussion in der Archäologie. *Germania* 78. 179–191.
- Siegmund, Frank 2000: Alemannen und Franken. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Ergänzungsbände 23.) Berlin–New York
- Slezkine, Yuri, N. Ia. 1996: Marr and the national origins of Soviet ethnogenetics. *Slavic Review* 55. 826–862.
- Sommer, Ulrike 2003: Materielle Kultur und Ethnizität. Eine sinnlose Fragestellung? In: Veit, Ulrich – Kienlin, Tobias L. – Kümmel, Christoph – Schmidt, Sascha (szerk.): *Spuren und Botschaften. Interpretationen materieller Kultur*. Münster, 205–223.
- Stein, Frauke 1999: „Da erhoben sich die Langobarden aus ihren Sitzen und wohnten etliche Jahre in Rugiland“. Zu den Grenzen von Siedlungsräumen nach schriftlichen und archäologischen Quellen. In: Haubrich, Wolfgang – Jäschke, Kurt-Ulrich – Oberweis, Michael (szerk.): *Grenzen erkennen, Begrenzungen überwinden*. Sigmaringen, 35–101.
- Steuer, Heiko 1982: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa: Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Göttingen
- Steuer, Heiko 1992: „Objektwanderung“ als Quelle der Kommunikation. Die Möglichkeiten der Archäologie. In: *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Wien, 401–440.
- Steuer, Heiko 2001: Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Begründung und Zielstellung des Arbeitsgesprächs. In: Steuer, Heiko (szerk.): *Eine hervorragende nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Ergänzungsbände 29.) Berlin–New York, 1–54.

- Steuer, Heiko 2001: Kontinuitätsprobleme II. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 219–230.
- Stöllner, Thomas 1999: Hallstatt. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 13. Berlin–New York, 442–446.
- Tabaczyński, Stanisław 2000: Rzeczowe korelaty kultury. Znaczenie pojęcia i problemy interpretacyjne w badaniach archeologicznych. In: Tabaczyński, Stanisław (szerk.): *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, 113–135.
- The biological basis 1999: *The biological basis of human behavior. A critical review*. W. Sussman, Robert (szerk.), Upper Saddle River
- Theorie und Erzählung 1979: *Theorie und Erzählung in der Geschichte*. Kocka, Jürgen – Nipperdey, Thomas (szerk.) (Beiträge zur Historik 3.)
- Typen der Ethnogenese 1990: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 1*. Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (szerk.), Wien
- Veyne, Paul 1990: *Geschichtsschreibung. Und was sie nicht ist*. Frankfurt am Main.
- Voß, Hans-Ulrich – Hammer, Peter – Lutz, Joachim 1999: Römische und germanische Bunt- und Edelmetallfunde im Vergleich. Archäometallurgische Untersuchungen ausgehend von elbgermanischen Körpergräbern. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 79. 496–509.
- Völling, Thomass 1995: Studien zu Fiebelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und der ältesten römischer Kaiserzeit. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*. 75. 147–282.
- Wahle, Ernst 1932: *Deutsche Vorzeit*. Leipzig
- Wahle, Ernst 1941: *Zur ethnische Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis*. I. Heidelberg
- Wamers, Egon 1985: *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräber Nordeuropas. Untersuchungen zur skandinavischen Westexpansion*. (Offa-Bücher 56.) Neumünster
- Ward-Perkins, Bryan 1997: Continuitists, catastrophists, and the towns of Post-Roman northern Italy. *Papers of British School at Rome* 65. 157–176.
- Wehler, Hans-Ulrich (szerk.) 1998: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München
- Wells, Peter S. 1999: *The Barbarian speak. How the conquered peoples shaped Roman Europe*. Princeton
- Wendowski, Marlies 1995: Archäologischer Kultur und ethnische Einheit. Möglichkeiten und Grenzen der Identifikation. *Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen*. 19. Frankfurt am Main
- Wenskus, Reinhard 1986: Über die Möglichkeit eines allgemeinen interdisziplinären Germanenbegriffs. In: Beck, Heinrich (szerk.): *Germanenprobleme in heutiger Sicht. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbande* 1. Berlin–New York, 1–21.
- Werner, Joachim 1961: *Katalog der Sammlung Diergardt. Völkerwanderungszeitlicher Schmuck. Die Fibeln*. Berlin
- Werner, Joachim 1970: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten. (Werkstatt, Wanderhandwerk, Handel, Familienverbindung). *Antikvarisk Arkiv* 38. 65–81.
- Werner, Joachim 1980: Stand und Aufgaben der Frühmittelalterlichen Archäologie in der Langobardenfrage. In: *Atti del 6° Congresso Internazionale di studi suoll'alto medioevo 1978*. Spoleto, 27–46.

- Whittaker, Charles Richard 1994: *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study*. Baltimore
- Wierschowski, Lothar 1995: *Die regionale Mobilität in Gallien nach den Inschriften des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr.* (Historia Einzelschr 91.) Stuttgart
- Wolfram, Herwig 1990: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München
- Wolfram, Herwig 1995: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagioariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. München
- Wolfram, Herwig 1998: Typen der Ethnogenese. Ein Versuch. In: Geuenich, Dieter (szerk.): *Die Franken und die Alemannen bis zur „Schlacht bei Zülpich“ (496–97)*. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbände 19.) Berlin–New York, 608–627.
- Wotzka, Hans-Peter 1997: Maßstabsprobleme bei der ethnischen Deutung neolithischer „Kulturen“. *Das Altertum* 43. 163–176.
- Young, Bailey Kilburne 1975: *Merovingian funeral rites and the evolution of Christianity. A study in the historical interpretation of archaeological material*. Ann Arbor
- Zeiß, Hans 1931: Die geschichtliche Bedeutung der frühmittelalterlichen Archäologie. *Historisches Jahrbuch* 51. 297–306.